

ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΑ¹

Ἡ ἰσότητα² γεννᾷ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε. Εἶναι μιὰ σχέση ἢ ἰσότητα; Μιὰ σχέση μεταξύ ἀντικειμένων ἢ μεταξύ ὀνομάτων ἢ σημείων γιὰ τὰ ἀντικείμενα; Στὴν Ἰδεογραφία μου³ ὑπόθεσα τὸ τελευταῖο. Οἱ λόγοι πού φαίνεται νὰ συνηγοροῦν γιὰ τοῦτο εἶναι οἱ ἐξῆς: ἢ $a = a$ καὶ ἢ $a = b$ εἶναι προφανῶς προτάσεις διαφορετικῆς γνωστικῆς ἀξίας· ἢ $a = a$ ἰσχύει a priori καί, σύμφωνα μὲ τὸν Kant, θὰ πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀναλυτικὴ, ἐνῶ προτάσεις τῆς μορφῆς $a = b$ περιέχουν συχνὰ πολὺ ἀξιόλογες ἐπεκτάσεις τῆς γνώσης μας καὶ δὲν μποροῦν πάντα νὰ θεμελιωθοῦν a priori. Ἡ ἀνακάλυψη ὅτι κάθε πρωὶ δὲν ἀνατέλλει ἕνας καινούριος ἥλιος, ἀλλὰ εἶναι πάντα ὁ ἴδιος, εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ γόνιμες ἀστρονομικὲς ἀνακαλύψεις. Ἀκόμα καὶ σήμερα ἡ ἀναγνώριση ἐνὸς μικροῦ πλανήτη ἢ ἐνὸς κομήτη δὲν εἶναι πάντα κάτι τὸ τόσο εὐκόλο. Ἄν, τώρα, βλέπαμε τὴν ἰσότητα σὰν μιὰ σχέση μεταξύ αὐτῶν πού ὑποδηλώνουν τὰ ὀνόματα 'α' καὶ 'β', τότε θὰ ἦταν σὰν νὰ μὴ μποροῦσε ἢ $a = b$ νὰ διαφέρει ἀπὸ τὴν $a = a$ (ὅταν, βέβαια, ἢ $a = b$ εἶναι ἀληθῆς). Θὰ ἐκφράζαμε, ἔτσι, μιὰ σχέση ἐνὸς πράγματος μὲ τὸν ἑαυτό του, καὶ μάλιστα μιὰ σχέση πού ἔχει κάθε πράγμα μὲ τὸν ἑαυτό του ἀλλὰ μὲ κανένα ἄλλο πράγμα. Αὐτὸ πού θέλει κανεὶς νὰ πεῖ μὲ τὴν $a = b$ φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι τὰ σημεῖα ἢ ὀνόματα 'α' καὶ 'β' ὑποδηλώνουν τὸ ἴδιο πράγμα, ὥστε ὁ λόγος νὰ εἶναι γιὰ τὰ ἴδια τὰ σημεῖα: βεβαιώνεται μιὰ σχέση μεταξύ τους. Ἀλλὰ αὐτὴ ἢ σχέση θὰ ἴσχυε μεταξύ τῶν ὀνομάτων ἢ σημείων μόνο ἐνόσω αὐτὰ ὀνόμαζαν ἢ ὑποδηλώναν κάτι. Θὰ ἐπαιξε τὸ ρόλο τοῦ μεσάζοντα ὁ σύνδεσμος καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο σημεῖα μὲ τὸ ἴδιο ὑποδηλούμενο πράγμα. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀυθαίρεσις. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαγορεύσουμε σὲ κανέναν νὰ χρησιμοποιήσῃ ἕνα ἀυθαίρετο συμβᾶν ἢ ἀντικείμενο σὰν σημεῖο γιὰ κατιτί. Διότι ἔτσι μιὰ πρόταση $a = b$ δὲν θὰ ἀναφερόταν πιά στὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ μόνον στὸν τρόπο τῆς σήμανσῆς του· μὲ αὐτὴν δὲν θὰ ἐκφράζαμε πραγματικὴ γνώση. Ἀλλὰ πολλὰς φορὲς αὐτὸ ἀκριβῶς θέλουμε νὰ κάνουμε. Ἄν τὸ σημεῖο 'α' διακρίνεται ἀπὸ τὸ σημεῖο 'β' μόνο σὰν ἀντικείμενο (ἐδῶ, ἀπὸ τὸ σχῆμα του) καὶ ὄχι σὰν σημεῖο (δηλαδὴ ὄχι ἀπὸ τὸν τρόπο πού ὑποδηλώνει κατιτί) ἢ γνωστικὴ ἀξία τῆς $a = a$ γίνεται οὐσιαστικὰ ἴση μὲ αὐτὴν τῆς $a = b$ ἐφόσον ἢ $a = b$ εἶναι ἀληθῆς. Κάποια διαφορὰ μπορεῖ νὰ προκύψει μόνον ὅταν ἢ διαφορὰ μεταξύ τῶν σημείων ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποια διαφορὰ στὸν τρόπο τῆς σήμανσης αὐτοῦ πού ὑποδηλώνει. Ἔστω α , β , γ οἱ εὐθεῖες πού ἐνώνουν τίς κορυφὰς ἐνὸς τριγώνου μὲ τὰ μέσα τῶν ἀπέναντι πλευρῶν του. Τὸ σημεῖο τομῆς τῶν α καὶ β εἶναι τότε τὸ ἴδιο μὲ τὸ σημεῖο τομῆς τῶν β

καὶ γ. Ὡστε ἔχουμε διαφορετικὲς ὑποδηλώσεις γιὰ τὸ ἴδιο σημεῖο, καὶ αὐτὰ τὰ ὀνόματα (σημεῖο τομῆς τῶν α καὶ β' καὶ 'σημεῖο τομῆς τῶν β καὶ γ') δείχνουν μαζί καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δίνεται τὸ σημεῖο: καὶ γι' αὐτὸ ἡ πρόταση ὄντως περιέχει γνώση.

Εἶναι φυσικό, τώρα, νὰ σκεφτοῦμε ὅτι μὲ ἓνα σημεῖο (ὄνομα, συνδυασμὸς λέξεων, ἀπλὸ γράμμα) εἶναι συνδεμένο, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ σημεῖο — πὸν μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἢ ἀναφορὰ τοῦ σημείου — καὶ αὐτὸ πὸν θὰ ἠθελα νὰ ὀνομάσω τὸ νόημα τοῦ σημείου, πὸν περιλαμβάνει τὸν τρόπο τῆς παρουσίας. Στὸ παράδειγμά μας, λοιπόν, ἡ ἀναφορὰ τῶν ἐκφράσεων 'τὸ σημεῖο τομῆς τῶν α καὶ β' καὶ 'τὸ σημεῖο τομῆς τῶν β καὶ γ' θὰ εἶναι ἡ ἴδια — ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ νόημά τους. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ "Ἐσπερος" θὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν τοῦ 'Αὐγερινός', ἀλλὰ ὄχι τὸ νόημά τους.

'Απὸ αὐτὰ πὸν εἶπαμε ὡς τώρα εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ 'σημεῖο' καὶ 'ὄνομα' ἐννοῶ ἐδῶ ὅποιαδήποτε ὑποδήλωση πὸν ἀντιπροσωπεύει ἓνα κύριο ὄνομα, ἢ ὁποῖα ἔχει ἔτσι σὰν ἀναφορὰ κάποιο συγκεκριμένο ἀντικείμενο (μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία τῆς λέξης) ἀλλὰ ὄχι μιὰν ἐννοια ἢ μιὰ σχέση· αὐτὰ θὰ ἐξεταστοῦν σὲ ἓνα ἄλλο ἄρθρο⁴. Ἡ ὑποσήμανση ἐνὸς μόνον ἀντικειμένου μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερες λέξεις ἢ ἄλλα σημεῖα. Γιὰ συντομία ἄς ὀνομάσουμε κάθε τέτοια ὑποσήμανση κύριο ὄνομα.

Τὸ νόημα ἐνὸς κύριου ὀνόματος γίνεται καταληπτὸ ἀπὸ καθέναν πὸν εἶναι ἀρκετὰ ἐξοικειωμένος μὲ τὴ γλώσσα ἢ τὸ σύνολο τῶν ἐκφράσεων στίς ὁποῖες ἀνήκει τὸ κύριο ὄνομα⁵. τοῦτο ὅμως φτάνει γιὰ νὰ φωτίσει μιὰ μόνον πλευρὰ τῆς ἀναφορᾶς, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει κάποια ἀναφορὰ. Μιὰ πλήρης γνώση τῆς ἀναφορᾶς θὰ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ μᾶς νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀμέσως γιὰ κάποιο δεδομένο νόημα ἂν τῆς ἀνήκει· ὡς ἐκεῖ δὲν φτάνουμε ποτέ.

Κανονικά, ἡ σύνδεση μεταξὺ ἐνὸς σημείου, τοῦ νοήματός του καὶ τῆς ἀναφορᾶς του εἶναι τέτοια ὥστε στὸ σημεῖο νὰ ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὀρισμένο νόημα καὶ σὲ τοῦτο πάλι μιὰ ὀρισμένη ἀναφορὰ· ἐνῶ, σὲ μιὰ δεδομένη ἀναφορὰ (ἓνα ἀντικείμενο) δὲν ἀνήκει μονάχα ἓνα σημεῖο. Τὸ ἴδιο νόημα ἐκφράζεται διαφορετικὰ σὲ διαφορετικὲς γλώσσες ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια γλώσσα. Ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις σὲ αὐτὴν τὴν κανονικὴ συμπεριφορά. Σὲ κάθε ἔκφραση πὸν ἀνήκει σὲ ἓνα ὀλοκληρωμένο σύνολο σημείων πρέπει, βέβαια, νὰ ἀντιστοιχεῖ ἓνα ὀρισμένο νόημα· ἀλλὰ συχνὰ οἱ φυσικὲς γλώσσες δὲν ἐκπληρώνουν αὐτὸν τὸν ὄρο καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι ἂν ἡ ἴδια λέξη ἔχει τὸ ἴδιο νόημα στὴν ἴδια περίσταση. Μπορεῖ ἴσως νὰ δεχτοῦμε ὅτι κάθε γραμματικὰ καλοφτιαγμένη ἔκφραση πὸν ἀντιπροσωπεύει ἓνα κύριο ὄνομα ἔχει πάντα κάποιο νόημα. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν πᾶει νὰ πεῖ ὅτι στὸ νόημα ἀντιστοιχεῖ καὶ μιὰ ἀναφορὰ. Οἱ λέξεις 'τὸ οὐράνιο σῶμα πὸν ἀπέχει περισσότερο ἀπὸ τὴ γῆ' ἔχουν νόημα ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν ἔχουν καὶ ἀναφορὰ. Ἡ ἔκφραση 'ἡ βραδύτερα συγκλίνουσα ἀκολουθία' ἔχει νόημα ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι δὲν ἔχει ἀναφορὰ, ἀφοῦ γιὰ κάθε δεδομένη συγκλίνουσα ἀκολουθία μπορεῖ νὰ βρεθεῖ μιὰ ἄλλη ἀκολουθία,

πού να συγκλίνει βραδύτερα. Με τὸ νὰ συλλάβουμε, λοιπόν, τὸ νόημα δὲν ἔχουμε ὅπωςδήποτε καὶ ἀναφορά.

“Ὅταν χρησιμοποιοῦμε τὶς λέξεις μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο, αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο θέλουμε νὰ μιλήσουμε εἶναι ἡ ἀναφορά τους. Καμιά φορά, ὅμως, μπορεῖ νὰ συμβεῖ νὰ θελήσουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ἴδιες τὶς λέξεις ἢ γιὰ τὸ νόημά τους. Αὐτὸ γίνεται, λ.χ., ὅταν παραθέτουμε τὶς λέξεις κάποιου ἄλλου. Τότε, οἱ δικές μας λέξεις ὑποδηλώνουν πρῶτα τὶς λέξεις τοῦ ἄλλου ὁμιλητῆ, καὶ μόνον αὐτὲς οἱ δευτέρες ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά. Ἐχουμε τότε σημεῖα σημείων. Ὅταν γράφουμε, βάζουμε, σ’ αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὶς λέξεις μέσα σὲ εἰσαγωγικά. Ἐπομένως μιὰ λέξη μέσα σὲ εἰσαγωγικά δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει τὴ συνηθισμένη της ἀναφορά.

Γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ νόημα μιᾶς ἔκφρασης ‘Α’ μποροῦμε ἀπλῶς νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φράση ‘τὸ νόημα τῆς ἔκφρασης «Α»’. Στὸν πλάγιο λόγο μιλάμε γιὰ τὸ νόημα, λ.χ., αὐτῶν πού εἶπε κάποιος ἄλλος. Εἶναι ἄρκετὰ σαφές ὅτι, ὅταν μιλάμε ἔτσι, οἱ λέξεις δὲν ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά, ἀλλὰ ὑποδηλώνουν αὐτὸ πού εἶναι συνήθως τὸ νόημά τους. Γιὰ συντομία, θὰ λέμε: στὸν πλάγιο λόγο οἱ λέξεις χρησιμοποιοῦνται *πλάγια* ἢ ἔχουν τὴν *πλάγια* τους ἀναφορά. Διακρίνουμε, λοιπόν, τὴ *συνηθισμένη* ἀπὸ τὴν *πλάγια* ἀναφορά μιᾶς λέξης· καὶ τὸ *συνηθισμένο* ἀπὸ τὸ *πλάγιο* νόημα. Ἡ *πλάγια* ἀναφορά μιᾶς λέξης εἶναι, λοιπόν, τὸ συνηθισμένο της νόημα. Πρέπει πάντα νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας τέτοιες ἐξαιρέσεις, ἂν θέλουμε νὰ καταλάβουμε σωστὰ τὸν τρόπο τῆς σύνδεσης σημείου, νοήματος καὶ ἀναφορᾶς, σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε τὴν ἀναφορά καὶ τὸ νόημα ἑνὸς σημείου ἀπὸ τὴν παράσταση πού εἶναι συνδεμένη μὲ τὸ σημεῖο. Ἄν ἡ ἀναφορά ἑνὸς σημείου εἶναι ἓνα ἀντικείμενο ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἢ παράστασή μου γι’ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ εἰκόνα⁶ πού προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις πού ἔχω ἀπὸ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων μου καὶ ἀπὸ δικές μου πράξεις, ἐσωτερικὲς ὅσο καὶ ἐξωτερικὲς. Μιὰ τέτοια παράσταση εἶναι συχνὰ διαποτισμένη μὲ αἴσθημα· ἢ σαφήνεια τῶν ξεχωριστῶν τμημάτων της ποικίλλει καὶ ταλαντεύεται. Τὸ ἴδιο νόημα δὲν συνδέεται πάντα, ἀκόμα καὶ στὸν ἴδιο ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἴδια παράσταση. Ἡ παράσταση εἶναι ὑποκειμενικὴ: ἡ παράστασή μου δὲν εἶναι ἢ παράσταση ἑνὸς ἄλλου. Σὰν ἀποτέλεσμα ἔχουμε μιὰ ποικιλία διαφορῶν στὶς παραστάσεις πού συνδέονται μὲ τὸ ἴδιο νόημα. Ἐνας ζωγράφος, ἓνας καβαλλάρης καὶ ἓνας ζωολόγος θὰ συνδέσουν, πιθανότατα, διαφορετικὲς παραστάσεις μὲ τὸ ὄνομα ‘Βουκεφάλας’. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ οὐσιαστικὴ διάκριση μεταξὺ τῆς παράστασης καὶ τοῦ νοήματος τοῦ σημείου· τὸ νόημα μπορεῖ νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα πολλῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι τμῆμα ἢ τρόπος τῆς ἐπιμέρους ψυχῆς. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει ἓνα κοινὸ ἀπόθεμα σκέψεων πού μεταβιβάζεται ἀπὸ τὴ μιὰ γενιὰ στὴν ἄλλη⁷.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω δὲν χρειάζεται νὰ ἔχουμε ἐνδοιασμοὺς ὅταν μιλάμε ἀπλῶς γιὰ τὸ νόημα, ἐνῶ στὴν περίπτωση μιᾶς παράστασης πρέπει,

άν θέλουμε νά εἴμαστε ἀκριβεῖς, νά προσθέτουμε σέ ποιόν ἀνήκει καί σέ ποιό χρόνο. Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ: ὅπως μέ τήν ἴδια λέξη ὁ ἕνας συνδέει αὐτή τήν παράσταση, ὁ ἄλλος τήν ἄλλη, ἔτσι καί ὁ ἕνας μπορεῖ νά συσχετίσει αὐτό τὸ νόημα, ὁ ἄλλος τὸ ἄλλο. Ἄλλά παραμένει πάντα μιὰ διαφορὰ στὸν τρόπο τῆς συσχέτισης. Δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο στὸ νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ ἴδιο νόημα· ἀλλὰ δὲν μποροῦν νά ἔχουν τήν ἴδια παράσταση. *Si duo idem faciunt, non est idem*⁸. "Ἄν δύο ἄνθρωποι φαντάζονται τὸ ἴδιο πράγμα, ὡστόσο, ὁ καθένας ἔχει τὴ δική του παράσταση. Εἶναι πράγματι καμιά φορὰ δυνατόν νά διαπιστώσουμε διαφορὲς στὶς παραστάσεις, ἢ ἀκόμα καί στὰ αἰσθήματα, διαφορετικῶν ἀνθρώπων· ἀλλὰ μιὰ ἀκριβῆς παραβολὴ δὲν εἶναι δυνατὴ, γιατί δὲν μποροῦμε νά ἔχουμε τίς δυὸ παραστάσεις μαζί στὴν ἴδια συνείδηση.

Ἡ ἀναφορὰ ἐνὸς κύριου ὀνόματος εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ποῦ ὑποδηλώνουμε μέσω τοῦ ὀνόματος· ἡ παράσταση ποῦ ἔχουμε σ' αὐτὴ τήν περίπτωση εἶναι ἐντελῶς ὑποκειμενική· ἀνάμεσά τους βρίσκεται τὸ νόημα ποῦ δὲν εἶναι πιά ὑποκειμενικὸ ὅπως ἡ παράσταση, οὔτε εἶναι ὅμως καί τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο. Ἡ ἀκόλουθη ἀναλογία ἴσως διασαφηνίσει αὐτὲς τίς σχέσεις. Κάποιος παρατηρεῖ τὸ φεγγάρι μέ ἕνα τηλεσκόπιο. Παρομοιάζω τὸ ἴδιο τὸ φεγγάρι μέ τὴν ἀναφορὰ· εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς παρατήρησης ποῦ γίνεται δυνατὴ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ εἰκόνα ἢ ὁποῖα προβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀντοφθάλμιό φακὸ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τηλεσκοπίου καί ἀπὸ τὴν εἰκόνα στὸν ἀμφιβληστροειδῆ τοῦ παρατηρητῆ. Σ' αὐτὴ τὴν παρομοίωση, τὴν εἰκόνα τοῦ φακοῦ τὴν παρομοιάζω μέ τὸ νόημα, τὴν εἰκόνα στὸν ἀμφιβληστροειδῆ μέ τὴν παράσταση ἢ τὴν ἐνόραση. Ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα μέσα στὸ τηλεσκόπιο εἶναι πράγματι μονομερῆς καί ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ παρατηρητῆ· ἀλλὰ εἶναι πάντα ἀντικειμενικὴ καθόσο μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ διάφορους παρατηρητές· μποροῦμε νά τὴν κανονίσουμε ἔτσι ὥστε νά τὴν χρησιμοποιοῦν πολλοὶ συγχρόνως· ἀλλὰ ὁ καθένας θά ἔχει τὴ δική του ἀμφιβληστροειδῆ εἰκόνα. Ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν σχημάτων τῶν ματιῶν τῶν παρατηρητῶν δὲν θά μπορούσε νά ἐπιτευχθεῖ οὔτε μιὰ γεωμετρικὴ ὁμολογία· καί μιὰ πραγματικὴ ταύτιση θά ἀποκλειόταν ἐντελῶς. Αὐτὴ ἡ ἀναλογία θά μπορούσε νά ἀναπτυχθεῖ ἀκόμα πιὸ πολὺ ἂν ὑποθέταμε ὅτι ἡ ἀμφιβληστροειδῆς εἰκόνα τοῦ Α γίνεται ἐμφανῆς στὸν Β· ἢ μπορεῖ ἀκόμα ὁ Α νά ἔβλεπε τὴ δική του ἀμφιβληστροειδῆ εἰκόνα στὸν καθρέφτη. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θά μπορούσαμε, ἴσως, νά δείξουμε πῶς μιὰ παράσταση μπορεῖ ἢ ἴδια νά ληφθεῖ σὰν ἀντικείμενο· σὰν ἀντικείμενο, ὅμως, δὲν εἶναι γιὰ τὸν παρατηρητὴ ὅ,τι εἶναι ἄμεσα γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποῦ ἔχει τὴν παράσταση. Ἄλλὰ ἡ προέκταση αὐτῆς τῆς σκέψης θά μᾶς ἀπομάκρυνε πολὺ ἀπὸ τὸ θέμα μας.

Μποροῦμε τώρα νά ἀναγνωρίσουμε τρία ἐπίπεδα στὶς διαφορὲς μεταξὺ λέξεων ἢ ἐκφράσεων ἢ ὀλόκληρων προτάσεων. Ἡ διαφορὰ μπορεῖ νά ἀφορᾷ, τὸ πολὺ, τίς παραστάσεις, ἢ τὸ νόημα ἀλλὰ ὄχι τὴν ἀναφορὰ, ἢ, τελικά, καί τὴν ἀναφορὰ. Σχετικὰ μέ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι

έξαιτίας τῆς ἀβέβαιης σύνδεσης παράστασης καὶ λέξεων, μπορεῖ νὰ ὑπάρξει γιὰ ἓναν ἄνθρωπο κάποια διαφορὰ πὺν ἓνας ἄλλος δὲν τὴ βρῖσκει. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ μιᾶς μετάφρασης καὶ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου δὲν θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ξεπερνᾷ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο. Στὶς πιθανὲς διαφορὲς, ἐδῶ, ἀνήκουν καὶ οἱ ἀποχρώσεις καὶ διαβαθμίσεις πὺν προσπαθεῖ νὰ δώσει στὸ νόημα ἢ ποιητικὴ εὐφράδεια. Τέτοιες ἀποχρώσεις καὶ διαβαθμίσεις δὲν εἶναι ἀντικειμενικὲς καὶ πρέπει νὰ ἀναπλασθοῦν ἀπὸ τὸν κάθε ἀκροατὴ ἢ ἀναγνώστη σύμφωνα μὲ τὶς νύξεις τοῦ ποιητῆ ἢ τοῦ ὁμιλητῆ. Δίχως κάποια συγγένεια στὶς ἀνθρώπινες παραστάσεις, ἡ τέχνη θὰ ἦταν σίγουρα ἀδύνατη· ἀλλὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ καθοριστεῖ ἐπακριβῶς κατὰ πόσο οἱ προθέσεις τοῦ ποιητῆ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ.

Στὴ συνέχεια δὲν θὰ συζητήσουμε περισσότερο γιὰ τὶς παραστάσεις καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς διαίσθησης. Τὰ ἀνάφερα ἐδῶ μόνο γιὰ νὰ μὴν προκληθεῖ σύγχυση μεταξὺ τῆς παράστασης πὺν προκαλεῖ μιὰ λέξη στὸν ἀκροατὴ καὶ τοῦ νοήματος τῆς λέξης ἢ τῆς ἀναφορᾶς τῆς.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐκφραζόμαστε μὲ συντομία καὶ μὲ ἀκρίβεια, ἄς καθιερώσουμε τὴν ἀκόλουθη ὀρολογία: ἓνα κύριο ὄνομα (λέξη, σημεῖο, συνδυασμὸς σημείων, ἐκφραση) *ἐκφράζει* τὸ ὄνομά του, *δηλώνει* ἢ *ὑποδηλώνει* τὴν ἀναφορὰ του. Μέσο ἓνὸς σημείου ἐκφράζουμε τὸ νόημά του καὶ ὑποδηλώνουμε τὴν ἀναφορὰ του.

Οἱ ἰδεαλιστὲς ἢ οἱ σκεπτικιστὲς θὰ ἔχουν, ἴσως, πρὸ πολλοῦ προβάλει τὴν ἐξῆς ἀντίρρηση: 'Μιλᾷς ἔτσι εὐκόλα γιὰ τὸ φεγγάρι σὺν ἀντικείμενο· ἀλλὰ πῶς ξέρεις ὅτι τὸ ὄνομα «τὸ φεγγάρι» ἔχει κάποια ἀναφορὰ; Πῶς ξέρεις ὅτι γενικὰ ὅ,τιδῆποτε πράγμα ἔχει ἀναφορὰ;'. Ἀπαντῶ ὅτι ὅταν λέμε 'τὸ φεγγάρι' δὲν θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν παράστασή μας γιὰ τὸ φεγγάρι οὔτε εἶμαστε ἱκανοποιημένοι μὲ τὸ νόημα μόνο, ἀλλὰ προϋποθέτουμε μιὰν ἀναφορὰ. Τὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν πρόταση 'Τὸ φεγγάρι εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὴ γῆ' ἐξετάζουμε τὴν παράσταση τοῦ φεγγαριοῦ, θὰ ἦταν μιὰ σαφὴς παρανόηση τοῦ νοήματος. Ἄν αὐτὸ ἤθελε ὁ ὁμιλητὴς, θὰ εἶχε χρησιμοποιήσει τὴ φράση 'ἡ παράστασή μου γιὰ τὸ φεγγάρι'. Μποροῦμε, βέβαια, νὰ κάνουμε λάθος στὶς προϋποθέσεις μας, καὶ τέτοια λάθη ἔχουν πραγματι γίνε. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἄν ἡ προϋπόθεση εἶναι ἴσως πάντα λαθασμένη· γιὰ νὰ αἰτιολογήσουμε τὴ μνεία στὴν ἀναφορὰ ἓνὸς σημείου, ἀρκεῖ στὴν ἀρχὴ νὰ ὑποδείξουμε τὴν πρόθεσή μας ὅταν μιλάμε ἢ σκεφτόμαστε. Πρέπει, ὁμως, νὰ προσθέσουμε τὴν ἐπιφύλαξη: ἐφόσον ὑπάρχει ἀναφορὰ.

Μέχρι τώρα ἔχουμε ἐξετάσει τὸ νόημα καὶ τὴν ἀναφορὰ μόνο τέτοιων ἐκφράσεων, λέξεων ἢ σημείων πὺν ὀνομάσαμε κύρια ὀνόματα. Θὰ ἀναρωτηθοῦμε, τώρα, γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀναφορὰ μιᾶς ὀλόκληρης δηλωσιακῆς πρότασης. Μιὰ τέτοια πρόταση περιέχει μιὰ σκέψη⁹. Θὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὴ ἢ σκέψη εἶναι τὸ νόημα ἢ ἡ ἀναφορὰ τῆς πρότασης; Ἄς ὑποθέσουμε πρὸς τὸ παρὸν ὅτι αὐτὴ ἢ πρόταση ἔχει ἀναφορὰ. Ἄν τώρα ἀντικαταστήσουμε μιὰ λέξη τῆς πρότασης μὲ μιὰν ἄλλη πὺν ἔχει τὴν ἴδια ἀναφορὰ,

αλλά διαφορετικό νόημα, αυτό δεν μπορεί να έχει καμιά επίπτωση στην αναφορά της πρότασης. Κι όμως βλέπουμε σε μια τέτοια περίπτωση πώς η σκέψη αλλάζει: γιατί, λ.χ., η σκέψη στην πρόταση 'Ο Αύγερινος είναι ένα σώμα που φωτίζεται από τον ήλιο', διαφέρει από αυτήν στην πρόταση 'Ο Έσπερος είναι ένα σώμα που φωτίζεται από τον ήλιο'. Όποιος δεν ξέρει ότι ο Έσπερος είναι ο Αύγερινος θα μπορούσε να θεωρήσει τη μια σκέψη αληθινή και την άλλη ψευδή. Η σκέψη, συνεπώς, δεν μπορεί να είναι ή αναφορά της πρότασης, αλλά μάλλον πρέπει να θεωρηθεί ως το νόημα της πρότασης. Τι συμβαίνει τώρα με την αναφορά; Έχουμε το δικαίωμα ακόμα και να αναρωτηθούμε γι' αυτήν; Είναι δυνατόν μια πρόταση σαν σύνολο να έχει μόνο νόημα αλλά όχι αναφορά; Θα περίμενε, πάντως, κανείς ότι υπάρχουν τέτοιες προτάσεις, όπως υπάρχουν τμήματα προτάσεων που έχουν νόημα αλλά όχι αναφορά. Προτάσεις που περιέχουν ονόματα χωρίς αναφορά θα είναι τέτοιου είδους. Η πρόταση 'Βγάλανε τον Όδυσσέα στη στεριά στην Ίθάκη ενώ κοιμόταν βαθιά' προφανώς έχει κάποιο νόημα. 'Αλλά αφού είναι αμφίβολο αν το όνομα 'Όδυσσέας' που παρουσιάζεται εκεί έχει αναφορά, είναι επίσης αμφίβολο αν ολόκληρη η πρόταση έχει αναφορά. Είναι όμως βέβαιο, παρ' όλα αυτά, ότι οποιοσδήποτε πάρει στα σοβαρά την πρόταση ως αληθινή ή ψευδή, θα αποδώσει στο όνομα 'Όδυσσέας' μιαν αναφορά και όχι απλώς ένα νόημα· γιατί στην αναφορά του ονόματος αποδίδουμε ή αρνιόμαστε ένα κατηγορημα. "Όποιος δεν παραδέχεται ότι το όνομα έχει αναφορά δεν μπορεί ούτε να αποδώσει ούτε να αρνηθεί το κατηγορημα. 'Αλλά σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν περιττό να προχωρήσει κανείς στην αναφορά του ονόματος· θα μπορούσε να ικανοποιηθεί με το νόημα, εφόσον ήθελε να μείνει μόνο στη σκέψη. "Αν επρόκειτο μόνο για το νόημα της πρότασης, τη σκέψη, δεν θα ήταν ανάγκη να ασχοληθούμε με την αναφορά ενός μέρους της πρότασης· μόνο το νόημα, και όχι η αναφορά του τμήματος, έχει σχέση με το νόημα ολόκληρης της πρότασης. Η σκέψη παραμένει ή ίδια είτε η λέξη 'Όδυσσέας' έχει αναφορά είτε όχι. Το ότι καταπιανόμαστε με την αναφορά μέρους της πρότασης δείχνει πώς γενικά αναγνωρίζουμε και προσμένουμε μιαν αναφορά για την ίδια την πρόταση. Μειώνεται για μας ή αξία της σκέψης μόλις αντιληφθούμε ότι λείπει η αναφορά ενός τμήματός της. Είμαστε, συνεπώς, δικαιολογημένοι να μην αρκούμαστε στο νόημα μιας πρότασης αλλά να αναρωτιόμαστε και για την αναφορά της. Τώρα, όμως, γιατί θέλουμε κάθε κύριο όνομα να έχει όχι μόνο νόημα αλλά και αναφορά; Γιατί δεν μας αρκεί η σκέψη; 'Επειδή εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ή τιμή της αλήθειας της πρότασης. Αυτό δεν συμβαίνει πάντοτε. "Όταν ακούμε να απαγγέλλουν, λ.χ., ένα έπος, εκτός από την ευφωνία της γλώσσας, μας ενδιαφέρει μόνο το νόημα των προτάσεων και οι παραστάσεις και τα συναισθήματα που μας προκαλούν. "Αν μας ενδιέφερε μόνον ή αλήθεια, θα χάναμε την αισθητική απόλαυση και θα υίοθετούσαμε μιαν στάση επιστημονικής έρευνας. 'Επομένως, διόλου δεν μας ενδιαφέρει αν το όνομα 'Όδυσσέας', λ.χ., έχει αναφορά, εφόσον δεχόμαστε το ποίημα σαν έργο τέ-

χνης¹⁰. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀλήθειας εἶναι αὐτὸ ποὺ μᾶς σπρώχνει πάντα νὰ προχωροῦμε ἀπὸ τὸ νόημα στὴν ἀναφορά.

Εἶδαμε ὅτι μποροῦμε πάντα νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀναφορά μιᾶς πρότασης, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀναφορά τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς· καὶ αὐτὸ συμβαίνει τότε καὶ μόνον ὅταν ἐξετάζουμε τὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς.

Εἴμαστε, ἐπομένως, ἀναγκασμένοι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ τιμὴ ἀλήθειας μιᾶς πρότασης εἶναι ἡ ἀναφορά τῆς. Μὲ τὴν τιμὴ ἀλήθειας μιᾶς πρότασης ἐννοῶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδής. Δὲν ὑπάρχουν κι ἄλλες τιμὲς ἀλήθειας. Γιὰ συντομία λέω τὴ μιὰ τιμὴ Ἀλήθεια, τὴν ἄλλη Ψεῦδος. Κάθε δηλωσιακὴ πρόταση ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀναφορά τῶν λέξεων τῆς, πρέπει, ἐπομένως, νὰ θεωρηθεῖ κύριο ὄνομα, καὶ ἡ ἀναφορά τῆς, ἂν ἔχει μία ἀναφορά, εἶναι ἡ Ἀλήθεια ἢ τὸ Ψεῦδος. Τὰ δύο αὐτὰ ἀντικείμενα ἀναγνωρίζονται, ἔστω καὶ μόνο σιωπηρά, ἀπὸ καθέναν ποὺ κρίνει ὅτι κάτι εἶναι ἀληθές — αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ σκεπτικιστὴ. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν τιμῶν ἀλήθειας ὡς ἀντικειμένων μπορεῖ νὰ φαίνεται σὰν μιὰ αὐθαίρετη ἰδιοτροπία ἢ ἴσως μόνον σὰν ἓνα ἀπλὸ λογοπαίγνιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο καμιὰ βαθιὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ. Τί ἐννοῶ μὲ ἀντικείμενο μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μόνον σχετικὰ μὲ μία ἔννοια καὶ μία σχέση. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ τὸ κάνω σὲ ἓνα ἄλλο ἄρθρο¹¹. Ἀλλὰ αὐτὸ τουλάχιστον πρέπει νὰ εἶναι κιόλας σαφές: ὅτι σὲ κάθε κρίση¹², ὅσοδήποτε κοινότοπη κι ἂν εἶναι, ἔχουμε κιόλας κάνει τὸ βῆμα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν σκέψεων στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναφορᾶς (τοῦ ἀντικειμενικοῦ).

Θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε τὴ σχέση τῆς σκέψης μὲ τὴν Ἀλήθεια ὄχι σὰν αὐτὴ ποὺ ἔχει τὸ νόημα πρὸς τὴν ἀναφορά, ἀλλὰ μᾶλλον σὰν αὐτὴ ποὺ ἔχει τὸ ὑποκείμενο πρὸς τὸ κατηγορούμενο. Μποροῦμε πράγματι νὰ ποῦμε: Ἡ σκέψη ὅτι ὁ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς, εἶναι ἀληθής. Ἀλλὰ μιὰ προσεκτικότερη ἐξέταση δείχνει ὅτι δὲν ἔχουμε πεῖ τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀπλὴ πρόταση Ἡ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς. Ἡ βεβαίωση τῆς ἀλήθειας προέρχεται, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς δηλωσιακῆς πρότασης· ὅταν τῆς λείπει ἡ συνηθισμένη τῆς δύναμη, λ.χ., στὸ στόμα ἑνὸς ἠθοποιοῦ πάνω στὴ σκηνή, ἀκόμα καὶ ἡ πρόταση Ἡ σκέψη ὅτι ὁ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς, εἶναι ἀληθινή· περιέχει μόνον μιὰ σκέψη καὶ μάλιστα τὴν ἴδια σκέψη μὲ τὸ ἀπλὸ Ἡ 5 εἶναι ἓνας πρῶτος ἀριθμὸς. Ἀπὸ αὐτὸ βγαίνει ὅτι ἡ σχέση τῆς σκέψης πρὸς τὴν ἀλήθεια δὲν μπορεῖ νὰ παρομοιαστεῖ μὲ αὐτὴν τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ κατηγορούμενο. Ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο (μὲ τὴ λογικὴ τους σημασία) εἶναι πράγματι στοιχεῖα τῆς σκέψης: γιὰ τὴ γνώση βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Συνδυάζοντας ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο φτάνουμε μόνον σὲ μιὰ σκέψη, δὲν περνᾶμε ποτὲ ἀπὸ τὸ νόημα στὴν ἀναφορά, ποτὲ ἀπὸ μιὰ σκέψη στὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς. Κινούμαστε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο καὶ ποτὲ δὲν προχωροῦμε ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο στὸ ἐπόμενο. Μιὰ τιμὴ ἀλήθειας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέρος μιᾶς σκέψης ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, ἄς ποῦμε, καὶ ὁ ἥλιος γιατί δὲν εἶναι ἓνα νόημα ἀλλὰ ἓνα ἀντικείμενο.

“Αν ή υπόθεσή μας, ότι ή αναφορά μιᾶς πρότασης είναι ή τιμή ἀλήθειας της, είναι σωστή, πρέπει ή τελευταία νά παραμένει ἀναλλοίωτη όταν μέρος τῆς πρότασης ἀντικατασταθεῖ μέ μιάν ἄλλη ἔκφραση πού ἔχει τήν ἴδια ἀναφορά. Κι αὐτό πράγματι συμβαίνει. Ὁ Leibniz δίνει τόν ὀρισμό: ‘*Eadem sunt, quae sibi mutuo, substitui possunt, salva veritate*’¹³. Τί ἄλλο ἀπό τήν τιμή ἀλήθειας θά μπορούσε νά βρεθεῖ, πού νά ἀνήκει ἐντελῶς γενικά σέ κάθε πρόταση, όταν ή αναφορά τῶν συστατικῶν μερῶν της είναι σημαντική, καί παραμένει ἀναλλοίωτο στίς ἀντικαταστάσεις τοῦ εἴδους πού ἀναφέραμε:

“Αν, τώρα, ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης είναι ή αναφορά της, τότε, ἀπό τή μιᾶ μεριά, ὅλες οἱ ἀληθεῖς προτάσεις ἔχουν τήν ἴδια ἀναφορά, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τήν ἴδια ἔχουν καί ὅλες οἱ ψευδεῖς. Ἀπό αὐτό βλέπουμε ὅτι ἐξαλείφεται ὅ,τι είναι εἰδικό στήν ἀναφορά τῆς πρότασης. Δέν μπορεῖ ποτέ νά μιᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ή ἀναφορά μιᾶς πρότασης· ἀλλά πάλι καί ή σκέψη μόνη της δέν παρέχει γνώση· μόνο ή σκέψη μαζί μέ τήν ἀναφορά της, δηλαδή τήν τιμή ἀλήθειας της, παρέχει γνώση. Οἱ κρίσεις μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν μιᾶ πρόοδος ἀπό μία σκέψη σέ μία τιμή ἀλήθειας. Φυσικά αὐτό δέν μπορεῖ νά είναι ὀρισμός. Ἡ κρίση είναι κάτι τὸ τελείως ἰδιάζον καί ἀπαράμιλλο. Μποροῦμε ἀκόμα νά ποῦμε ὅτι μιᾶ κρίση είναι μιᾶ διάκριση τῶν μερῶν τῆς τιμῆς ἀλήθειας. Μιά τέτοια διάκριση γίνεται μέ μιᾶ ἐπιστροφή στή σκέψη. Σέ κάθε νόημα πού ἀνήκει σέ μιᾶ τιμή ἀλήθειας θά ἀντιστοιχοῦσε ὁ δικός του τρόπος ἀνάλυσης. Ἐδῶ, ὅμως, ἔχω χρησιμοποιήσει τή λέξη «μέρος» μέ εἰδικό τρόπο. Ἐχω, δηλαδή, μεταφέρει τή σχέση μεταξύ τῶν μερῶν καί τοῦ συνόλου τῆς πρότασης στήν ἀναφορά της, λέγοντας ὅτι ή ἀναφορά μιᾶς λέξης είναι μέρος τῆς ἀναφορᾶς τῆς πρότασης ἂν ή ἴδια ή λέξη είναι μέρος τῆς πρότασης. Αὐτός ὁ τρόπος ὁμιλίας μπορεῖ ὀπωσδήποτε νά ἀμφισβητηθεῖ, καθότι ὀλόκληρη ή ἀναφορά καί ἓνα τμήμα της δέν ἀρκοῦν γιά νά προσδιορίσουν τὸ ὑπόλοιπο, καί διότι ή λέξη ‘μέρος’ ἔχει ἤδη χρησιμοποιηθεῖ μέ ἄλλη σημασία — γιά τὰ σώματα. Θά χρειαζόταν νά δημιουργήσουμε μιάν εἰδική ἔκφραση.

Πρέπει τώρα νά συνεχίσουμε τήν ἐξέταση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης είναι ή ἀναφορά της. Ἐχουμε βρεῖ ὅτι ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης παραμένει ἀναλλοίωτη όταν μιᾶ ἔκφραση ἀντικατασταθεῖ μέ μιάν ἄλλη πού ἔχει τήν ἴδια ἀναφορά: ἀλλά δέν ἔχουμε ἀκόμα ἐξετάσει τήν περίπτωση στήν ὁποία ή ἔκφραση πού θά ἀντικαταστήσουμε είναι ή ἴδια μιᾶ πρόταση. Ἄν λοιπὸν ή ἄποψή μας είναι σωστή, ή τιμή ἀλήθειας μιᾶς πρότασης πού περιέχει μιάν ἄλλη ὡς μέρος της, πρέπει νά παραμείνει ἀμετάβλητη όταν τὸ μέρος αὐτό ἀντικατασταθεῖ μέ μιάν ἄλλη πρόταση πού ἔχει τήν ἴδια τιμή ἀλήθειας. Πρέπει νά περιμένουμε ἐξαιρέσεις όταν ὀλόκληρη ή πρόταση ἢ τὸ μέρος της είναι εὐθὺς ἢ πλάγιος λόγος· γιατί σέ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως εἶδαμε, οἱ λέξεις δέν ἔχουν τή συνηθισμένη τους ἀναφορά. Στὸν εὐθὺ λόγο μιᾶ πρόταση ὑποδηλώνει μιάν ἄλλη πρόταση, καί στὸν πλάγιο λόγο ὑποδηλώνει μιᾶ σκέψη.

Ἔτσι ὀδηγοῦμαστε στή θεώρηση ἐξαρτημένων προτάσεων. Αὐτὲς συναν-

τῶνται ὡς μέρη ἑνὸς προτασιακοῦ συμπλέγματος, πὸ εἶναι, ἀπὸ τῆ λογικῆ σκοπιᾶ, καὶ αὐτὸ μία πρόταση — καὶ μάλιστα μία κύρια πρόταση. Ἄλλὰ ἐδῶ ἔχουμε τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ οἱ ἐξαρτημένες προτάσεις ἔχουν μιὰ τιμὴ ἀλήθειας γιὰ ἀναφορά. Γιὰ τὸν πλάγιο λόγο ἤδη γνωρίζουμε ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Οἱ γραμματικολόγοι βλέπουν τὶς ἐξαρτημένες προτάσεις σὰν ἀντιπροσώπους τμημάτων προτάσεων καὶ τὶς χωρίζουν ἀνάλογα σὲ οὐσιαστικὲς προτάσεις, ἐπιθετικὲς προτάσεις καὶ ἐπιρρηματικὲς προτάσεις. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς ἐξαρτημένης πρότασης δὲν εἶναι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας, ἀλλὰ μᾶλλον μοιάζει μὲ τὴν ἀναφορὰ ἑνὸς οὐσιαστικοῦ ἢ ἐπίθετου ἢ ἐπιρρήματος — μὲ λίγα λόγια, μὲ ἓνα τμήμα μιᾶς πρότασης, τοῦ ὁποῖου τὸ νόημα δὲν εἶναι μιὰ σκέψη ἀλλὰ μόνο μέρος μιᾶς σκέψης. Μόνο μιὰ διεξοδικότερη διερεύνηση μπορεῖ νὰ ξεκαθαρίσῃ τὸ ζήτημα. Σ' αὐτὴν, δὲν θὰ ἀκολουθήσουμε κατὰ λέξι τὶς γραμματικὲς κατηγορίες, ἀλλὰ θὰ συγκεντρώσουμε αὐτὰ πὸ εἶναι λογικὰ ὅμοια. Ἄς ψάξουμε πρῶτα γιὰ περιπτώσεις ὅπου τὸ νόημα τῶν ἐξαρτημένων προτάσεων, ὅπως ἔχουμε κιόλας ὑποθέσει, δὲν εἶναι μιὰ ἀνεξάρτητη σκέψη.

Ἡ περίπτωση μιᾶς ἀφηρημένης¹⁴ οὐσιαστικῆς πρότασης πὸ εἰσάγεται μὲ τὸ 'ὅτι', περιλαμβάνει τὴν περίπτωση τοῦ πλάγιου λόγου, ὅπου εἶδαμε πὸς ἡ πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων συμπίπτει μὲ αὐτὸ πὸ εἶναι συνήθως τὸ νόημά τους. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, λοιπόν, ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ἔχει σὰν ἀναφορὰ μιὰ σκέψη καὶ ὄχι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας· καὶ ἔχει ὡς νόημα, ὄχι μιὰ σκέψη ἀλλὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων 'ἡ σκέψη ὅτι...', πὸ εἶναι μόνον ἓνα μέρος τῆς σκέψης ὁλόκληρης τῆς σύνθετης πρότασης. Αὐτὸ συμβαίνει μετὰ ἀπὸ τὰ 'λέω', 'ἀκούω', 'ἔχω τὴ γνώμη', 'εἶμαι πεπεισμένος', 'συμπεραίνω' καὶ παρόμοιες ἐκφράσεις¹⁵. Τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, καὶ μάλιστα κάπως μπλεγμένα, μετὰ ἀπὸ λέξεις ὅπως οἱ 'ἀντιλαμβάνομαι', 'ξέρω', 'φαντάζομαι' πὸ θὰ ἐξετάσουμε ἀργότερα.

Ὅτι σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐξαρτημένης πρότασης εἶναι πράγματι ἡ σκέψη, τὸ βλέπουμε ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἀδιάφορο γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ συνόλου ἂν ἡ ἐξαρτημένη πρόταση εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδής. Ἄς παραβάλουμε, λ.χ., τὶς δύο προτάσεις "Ὁ Κοπέρνικος πίστευε ὅτι οἱ τροχιᾶς τῶν πλανητῶν εἶναι κυκλικές" καὶ "Ὁ Κοπέρνικος πίστευε ὅτι ἡ φαινομενικὴ κίνηση τοῦ ἡλίου παράγεται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κίνηση τῆς γῆς". Ἡ μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ἄλλη χωρὶς νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ἀλήθεια. Ἡ κύρια πρόταση μαζί μὲ τὴν ἐξαρτημένη πρόταση ἔχουν ὡς νόημα μόνο μιὰ μοναδικὴ σκέψη καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ συνόλου δὲν περιλαμβάνει οὔτε τὴν ἀλήθεια οὔτε τὸ ψεῦδος τῆς ἐξαρτημένης πρότασης. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀντικαταστήσουμε μιὰν ἐκφραση στὴν ἐξαρτημένη πρόταση μὲ μιὰν ἄλλη πὸ ἔχει τὴν ἴδια συνηθισμένη ἀναφορὰ, ἀλλὰ μόνο μὲ μιὰ πὸ ἔχει τὴν ἴδια πλάγια ἀναφορὰ, δηλαδὴ τὸ ἴδιο συνηθισμένο νόημα. Ἄν ἤθελε κάποιος νὰ συμπεράνει ὅτι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς πρότασης δὲν εἶναι ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς, γιὰ τὸ τότε θὰ μποροῦσε πάντα νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ μιὰν ἄλλη πρόταση τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλή-

θειας, θὰ ἦταν ὑπερβολικός: θὰ μπορούσαμε ἐξίσου νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἀναφορὰ τῆς λέξης 'Αὐγερινός' δὲν εἶναι ἡ 'Αφροδίτη ἀφοῦ δὲν μπορούμε πάντα νὰ λέμε 'Αφροδίτη' ἀντὶ γιὰ 'Αὐγερινός'. Ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνουμε μόνο ὅτι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς πρότασης δὲν εἶναι πάντα ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς, καὶ ὅτι 'Αὐγερινός' δὲν ὑποδηλώνει πάντα τὸν πλανήτη 'Αφροδίτη, ἀκριβῶς τότε ὅταν ἡ λέξη ἔχει τὴν πλάγια ἀναφορὰ τῆς. Μιὰ ἐξαίρεση τέτοιου εἴδους ὑπάρχει στὴν ἐξαρτημένη πρόταση ποὺ ἐξετάσαμε, ἡ ὁποία ἔχει σὰν ἀναφορὰ μιὰ σκέψη.

"Ὅταν λέμε 'Φαίνεται ὅτι...' ἐννοοῦμε 'Μοῦ φαίνεται ὅτι...' ἢ 'Νομίζω ὅτι...'. Ἔχουμε λοιπὸν πάλι τὴν ἴδια περίπτωσι. Ἡ κατάστασι εἶναι παρόμοια στὴν περίπτωσι ἐκφράσεων ὅπως οἱ 'χαίρομαι ποῦ', 'λυπᾶμαι', 'ἐγκρίνω', 'κατηγορῶ', 'ἐλπίζω', 'φοβᾶμαι'. Ἄν πρὸς τὸ τέλος τῆς μάχης τοῦ Βατερλώ¹⁶ ὁ Wellington χαιρόταν γιὰ τὸ ἐρχοματὸν οἱ Πρωσοὶ, ἡ βάση τῆς χαρᾶς του ἦταν μιὰ πεποίθησι. Καὶ νὰ εἶχε ἐξαπατηθεῖ δὲν θὰ ἦταν λιγότερο εὐχαριστημένος ἐνόσω διαρκοῦσε ἡ ψευδαἰσθησί του· καὶ προτοῦ πεισθεῖ γι' αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι χαρούμενος γιὰ τὸ ἐρχοματὸν οἱ Πρωσοὶ — ἀκόμα κι ἂν στὴν πραγματικότητα αὐτοὶ εἶχαν κιάλας ἀρχίσει νὰ πλησιάζουν.

"Ὅπως ἓνα αἰσθημα μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς βάση μιὰ πεποίθησι ἢ μιὰ δοξασία, ἔτσι καὶ μιὰ πεποίθησι μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς βάση αὐτὰ τὰ ἴδια, ὅπως, λ.χ., ὅταν συμπεραίνουμε κάτι. Στὴν πρότασι: "Ὁ Κολόμβος συμπέρανε ἀπὸ τὴ σφαιρικότητα τῆς γῆς ὅτι μπορούσε νὰ φτάσει στὶς Ἰνδίες ταξιδεύοντας δυτικά", ἔχουμε ὡς ἀναφορὰ τῶν τμημάτων δύο σκέψεις: ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαιρική καὶ ὅτι ὁ Κολόμβος μπορούσε νὰ φτάσει στὶς Ἰνδίες ταξιδεύοντας δυτικά. Τὸ μόνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ Κολόμβος ἦταν πεπεισμένος καὶ γιὰ τὰ δύο, καὶ ὅτι ἡ μιὰ πεποίθησι ἦταν ἡ βάση γιὰ τὴν ἄλλη. Τὸ ἂν ἡ γῆ εἶναι πράγματι σφαιρική καὶ ὁ Κολόμβος μπορούσε πραγματικὰ νὰ φτάσει στὶς Ἰνδίες ταξιδεύοντας δυτικά, ὅπως νόμιζε, εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς πρότασής μας· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀδιάφορο ἂν ἀντικαταστήσουμε τὴ λέξη 'Γῆ' μὲ τὴ φράσι 'ὁ πλανήτη· ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα φεγγάρι μὲ διάμετρο μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο τῆς δικῆς του διαμέτρου'. Ἐδῶ ἐπίσης ἔχουμε τὴν πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων.

Οἱ ἐπιρρηματικὲς τελικὲς προτάσεις ποὺ ἀρχίζουν μὲ 'γιὰ νὰ', ἀνήκουν κι αὐτὲς ἐδῶ· γιὰ τὸ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ σκοπὸς εἶναι μιὰ σκέψη· ἄρα: πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων, καὶ ρῆμα στὴν ὑποτακτική.

Μιὰ ἐξαρτημένη πρότασι μὲ 'νὰ' μετὰ ἀπὸ 'διατάζω', 'ρωτῶ', 'ἀπαγορεύω' στὸν εὐθὺ λόγο θὰ εἶχε τὴ μορφή μιᾶς προστακτικῆς. Μιὰ τέτοια πρότασι δὲν ἔχει ἀναφορὰ· ἔχει μόνο νόημα. Μιὰ διαταγή, μιὰ παράκλησι, δὲν εἶναι σκέψεις· βρίσκονται ὅμως στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς σκέψεις. Ἐπομένως, στὶς ἐξαρτημένες προτάσεις ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ 'διατάζω', 'ρωτῶ', κτλ., οἱ λέξεις ἔχουν τὴν πλάγια ἀναφορὰ τους. Ἡ ἀναφορὰ μιᾶς τέτοιας πρότασης εἶναι, συνεπῶς, ὄχι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀλλὰ μιὰ διαταγή, μιὰ παράκλησι, κτλ.

Ἡ κατάστασι εἶναι ἡ ἴδια γιὰ τὴν ἐξαρτημένη ἐρώτησι σὲ προτάσεις

ὅπως 'ἀμφιβάλλω ἄν', 'δὲν ξέρω τί'. Εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ οἱ λέξεις πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν τὴν πλάγια ἀναφορά τους. 'Ἐξαρτημένες προτάσεις ποὺ ἐκφράζουν ἐρωτήσεις καὶ ἀρχίζουν μὲ τὰ 'ποιός', 'τί', 'ποῦ', 'πότε', 'πῶς', 'μὲ ποιὸν τρόπο', κτλ., φαίνονται καμιά φορὰ νὰ πλησιάζουν πολὺ τὶς ἐπιρρηματικὲς προτάσεις ὅπου οἱ λέξεις ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά. Αὐτὲς οἱ περιπτώσεις διακρίνονται γλωσσικὰ ἀπὸ τὴν ἐγκλιση τοῦ ρήματος¹⁷. Μὲ τὴν ὑποτακτικὴ ἔχουμε μιὰν ἐξαρτημένη ἐρώτηση καὶ πλάγια ἀναφορά τῶν λέξεων, ἔτσι ὥστε ἓνα κύριο ὄνομα δὲν μπορεῖ γενικὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ ἓνα ἄλλο ὄνομα τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ ἔχουμε ἐξετάσει μέχρι τώρα, οἱ λέξεις τῶν ἐξαρτημένων προτάσεων εἶχαν τὴν πλάγια ἀναφορά τους κι αὐτὸ ἔδειχνε καθαρὰ ὅτι ἡ ἀναφορά τῆς ἴδιας τῆς ἐξαρτημένης πρότασης ἦταν πλάγια· δηλαδὴ δὲν ἦταν μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀλλὰ μιὰ σκέψη, μιὰ διαταγὴ, μιὰ παράκληση, μιὰ ἐρώτηση. Ἡ ἐξαρτημένη πρόταση μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἓνα οὐσιαστικόν· θὰ μποροῦσε μάλιστα κανεὶς νὰ τὴν πεῖ κύριο ὄνομα αὐτῆς τῆς σκέψης, αὐτῆς τῆς διαταγῆς, κτλ., στὰ πλαίσια τῆς προτασιακῆς δομῆς.

Ἐρχόμαστε τώρα σὲ ἄλλες ἐξαρτημένες προτάσεις, ὅπου οἱ λέξεις ἔχουν τὴ συνηθισμένη τους ἀναφορά χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει μιὰ σκέψη σὰν νόημα καὶ μιὰ τιμὴ ἀλήθειας σὰν ἀναφορά. Τὸ πῶς εἶναι τοῦτο δυνατὸ, φαίνεται καλύτερα ἀπὸ παραδείγματα.

«Αὐτὸς ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν πέθανε στὴ φτώχεια».

"Ἄν τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης ἦταν ἐδῶ μιὰ σκέψη θὰ ἔπρεπε νὰ μποροῦμε νὰ τὸ ἐκφράσουμε καὶ μὲ μιὰ χωριστὴ πρόταση. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν γίνεται, τὸ γραμματικὸ ὑποκείμενο 'αὐτὸς ποῦ' δὲν ἔχει ἀνεξάρτητο νόημα καὶ μονάχα κάνει δυνατὴ τὴ σχέση μὲ τὴν ἀπόδοση 'πέθανε στὴ φτώχεια'. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης δὲν εἶναι μιὰ ὀλοκληρωμένη σκέψη, καὶ ἡ ἀναφορά της εἶναι ὁ Kepler καὶ ὄχι μιὰ τιμὴ ἀλήθειας. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιλέξουμε ὅτι τὸ νόημα τοῦ συνόλου περιέχει μιὰ σκέψη σὰν μέρος, τὴ σκέψη ὅτι ὑπῆρχε κάποιος ποὺ πρῶτος ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν· πράγματι ὅποιος θεωρεῖ τὸ σύνολο ἀληθινὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ μέρος του. Αὐτὸ εἶναι ἀναμφίβολο· ἀλλὰ μόνο γιατί, διαφορετικὰ, ἡ ἐξαρτημένη πρόταση 'αὐτὸς ποῦ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτικὴ μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν' δὲν θὰ εἶχε ἀναφορά. Σὲ μιὰ ἀπόφανση ὑπάρχει πάντα μιὰ αὐτονόητη προϋπόθεση ὅτι τὰ ἀπλὰ ἢ σύνθετα κύρια ὀνόματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἔχουν ἀναφορά. "Ὅταν λοιπὸν ἀποφανθοῦμε 'ὁ Kepler πέθανε στὴ φτώχεια' προϋποθέτουμε ὅτι τὸ ὄνομα 'Kepler' ὑποδηλώνει κατιτί· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνεπάγεται ὅτι τὸ νόημα τῆς πρότασης 'ὁ Kepler πέθανε στὴ φτώχεια' περιέχει τὴ σκέψη ὅτι τὸ ὄνομα 'Kepler' ὑποδηλώνει κάτι. "Ἄν συνέβαινε αὐτὸ ἢ ἀρνησὶ τῆς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι

«ό Kepler δέν πέθανε στη φτώχεια»

ἀλλά

«ό Kepler δέν πέθανε στη φτώχεια ἢ τὸ ὄνομα 'Kepler' δέν ἔχει ἀναφορά». "Ὅτι τὸ ὄνομα 'Kepler' ὑποδηλώνει κάτι εἶναι ἐξίσου προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπόφανση

«ό Kepler πέθανε στη φτώχεια»

ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀντίθετη ἀπόφανση. Οἱ γλώσσες, ὅμως, ἔχουν τὸ ἐλάττωμα νὰ περιέχουν ἐκφράσεις πού δέν κατορθώνουν νὰ ὑποδηλώσουν ἓνα ἀντικείμενο (μολονότι ἢ γραμματική τους μορφή μοιάζει νὰ τις προορίζει γι' αὐτὸ τὸ σκοπό), γιὰ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια μιᾶς πρότασης. "Ἐτσι, ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς πρότασης

«ὑπῆρξε κάποιος πὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτική μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν»

ἐξαρτᾶται ἂν ἢ ἐξαρτημένη πρόταση

«ὅποιος ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτική μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν»

πράγματι ὑποδηλώνει ἓνα ἀντικείμενο ἢ μόνο μοιάζει νὰ τὸ κάνει, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δέν ἔχει ἀναφορά. Καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ φαίνεται σὰν νὰ περιέχει ἢ ἐξαρτημένη πρότασή μας, ὡς μέρος τοῦ νοήματός της, τὴ σκέψη ὅτι ὑπῆρξε κάποιος πὺ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτική μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν. "Ἄν αὐτὸ ἦταν σωστὸ ἢ ἄρνηση θὰ ἦταν:

«ὅποιος ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτική μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν πέθανε στη φτώχεια ἢ δέν ὑπῆρξε κανένας πὺ νὰ ἀνακάλυψε τὴν ἐλλειπτική μορφή τῶν πλανητικῶν τροχιῶν».

Αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἀτέλεια τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν ὁποία δέν εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερη οὔτε καὶ ἡ συμβολικὴ γλώσσα τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης· ἀκόμα καὶ ἐκεῖ μποροῦμε νὰ βροῦμε συνδυασμοὺς συμβόλων πὺ μοιάζουν νὰ ὑποδηλώνουν κάτι, ἀλλὰ πὺ, μέχρι τώρα τουλάχιστον, δέν ἔχουν ἀναφορά, λ.χ., ἀποκλίνουσα ἄπειρη ἀκολουθία. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποφύγουμε, λ.χ., μὲ τὸ νὰ θέσουμε τὴν εἰδικὴ συνθήκη ὅτι οἱ ἀποκλίνουσες ἄπειρες ἀκολουθίες ὑποδηλώνουν τὸν ἀριθμὸ 0. Σὲ μιὰ λογικὰ τέλεια γλώσσα (Ἰδεογραφία) ἀπαιτοῦμε ἀπὸ κάθε ἔκφραση, πὺ ὡς κύριο ὄνομα, εἶναι γραμματικὰ καλοφτιαγμένη ἀπὸ σημεῖα πὺ ἔχουν ἤδη εἰσαχθεῖ στὴ γλώσσα, νὰ ὑποδηλώνει κάποιον ἀντικείμενο· καὶ νὰ μὴν εἰσάγεται σ' αὐτὴν κανένα καινούριο σημεῖο ὡς κύριο ὄνομα πρὶν τοῦ ἐξασφαλίσουμε μιὰν ἀναφορά. Ἡ λογικὴ μᾶς προειδοποιεῖ γιὰ τὸν κίνδυνον τῶν λογικῶν λαθῶν πὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀμφισημία τῶν ἐκφράσεων. Θεωρῶ ἐξίσου σημαντικὴ μιὰ προειδοποίηση γιὰ τὰ φαινομενικὰ κύρια ὀνόματα πὺ δέν ἔχουν ἀναφορά. Ἡ ἱστορία τῶν μαθηματικῶν μᾶς δείχνει ὅτι πολλὰ λάθη ἔχουν τὴν προέλευσή τους σ' αὐτό. Τοῦτο προσφέρεται γιὰ δημαγωγικὴ κατάχρηση τόσο εὔκολα ὅσο καὶ ἡ ἀμφισημία — μπορεῖ καὶ πιὸ εὔκολα. Ἡ ἔκφραση 'ἢ θέ-

ληση τοῦ λαοῦ' μπορεί νά χρησιμεύσει γιά παράδειγμα, γιατί εἶναι εὐκολο νά διαπιστωθεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει καμιᾶ γενικά ἀποδεκτὴ ἀναφορά γι' αὐτήν. Δέν εἶναι, λοιπόν, καθόλου ἀσήμαντο νά ἐξαλείψουμε μιὰ γιά πάντα τὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν σφαλμάτων, τουλάχιστον στὴν ἐπιστήμη. Ἔτσι, θὰ ἀποκλείονταν τέτοιες ἀντιρρήσεις σὰν αὐτὴ πού συζητήσαμε πρὶ πάνω, ἀφοῦ δέν θὰ μπορούσε ποτὲ νά ἐξαρτηθεῖ τὸ ἂν εἶχε ἀναφορά ἓνα κύριο ὄνομα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια μιᾶς σκέψης.

Μὲ τὴν ἐξέταση τῶν οὐσιαστικῶν προτάσεων μπορούμε νά συνδέσουμε τὴν ἐξέταση ὀρισμένων ἐπιθετικῶν καὶ ἐπιρρηματικῶν προτάσεων πού λογικά συγγενεύουν πολὺ μὲ αὐτές.

Οἱ ἐπιθετικὲς προτάσεις χρησιμεύουν ἐπίσης γιά τὴν κατασκευὴ σύνθετων κυρίων ὀνομάτων, παρόλο πού, ἀντίθετα μὲ τίς οὐσιαστικὲς προτάσεις, δέν ἀρκοῦν μόνες τους γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Αὐτὲς οἱ ἐπιθετικὲς προτάσεις πρέπει νά θεωρηθοῦν ἰσοδύναμες μὲ ἐπίθετα. Ἐντὶ γιά τὸ ἢ τετραγωνικὴ ρίζα τοῦ 4 πού εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὸ 0' μπορούμε νά ποῦμε ἢ ἀρνητικὴ τετραγωνικὴ ρίζα τοῦ 4'. Ἐχομε ἐδῶ τὴν περίπτωση ἑνὸς σύνθετου κύριου ὀνόματος πού κατασκευάζεται ἀπὸ μιὰν ἐκφραση γιά μιὰν ἔννοια, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου στὸν ἐνικό. Αὐτὸ πάντως ἐπιτρέπεται ὅταν ἓνα καὶ μόνον ἀντικείμενο ὑπάγεται στὴν ἔννοια¹⁸. Ἐκφράσεις γιά ἔννοιες πορὸν ἔτσι νά κατασκευαστοῦν ὥστε τὰ γνωρίσματα μιᾶς ἔννοιας νά δίνονται μὲ ἐπιθετικὲς προτάσεις, ὅπως στὸ παράδειγμά μας μὲ τὴν πρόταση ἢ πού εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὸ 0'. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι μιὰ τέτοια ἐπιθετικὴ πρόταση δέν μπορεί νά ἔχει μιὰ σκέψη γιά νόημα ἢ μιὰ τιμὴ ἀλήθειας γιά ἀναφορά, τὸ ἴδιο ὅπως δέν μπορούσε νά ἔχει καὶ μιὰ οὐσιαστικὴ πρόταση. Τὸ νόημά της, πού σὲ πολλὲς περιπτώσεις μπορεί νά ἐκφραστεῖ καὶ μὲ ἓνα μόνον ἐπίθετο, εἶναι μονάχα ἓνα μέρος μιᾶς σκέψης. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς οὐσιαστικῆς πρότασης, δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητο ὑποκείμενο καὶ ἐπομένως καμιᾶ δυνατότητα νά ἀποδώσουμε τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης μὲ μιὰ ἀνεξάρτητη πρόταση.

Οἱ τοποθεσίες, οἱ στιγμές, τὰ χρονικὰ διαστήματα εἶναι, λογικά θεωρημένα, ἀντικείμενα: ἐπομένως, ὁ γλωσσικὸς χαρακτηρισμὸς μιᾶς ὀρισμένης τοποθεσίας, μιᾶς ὀρισμένης στιγμῆς ἢ ἑνὸς χρονικοῦ διαστήματος θὰ πρέπει νά θεωρηθεῖ σὰν κύριο ὄνομα. Ἐπιρρηματικὲς προτάσεις τόπου καὶ χρόνου πορὸν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τὴν κατασκευὴ ἑνὸς τέτοιου κύριου ὀνόματος, μὲ ἓναν τρόπο ὅμοιο μὲ αὐτὸν πού συναντήσαμε στὴν περίπτωση τῶν οὐσιαστικῶν ἐπιθετικῶν προτάσεων. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πορὸν νά κατασκευαστοῦν ἐκφράσεις γιά ἔννοιες πού περιέχουν τόπους, κτλ. Ἐδῶ πρέπει ἀκόμα νά σημειωθεῖ ὅτι τὸ νόημα τῶν ἐξαρτημένων προτάσεων δέν μπορεί νά ἀναπαραχθεῖ μὲ μιὰ ἀνεξάρτητη πρόταση, ἀφοῦ λείπει ἓνα ἀναγκαῖο στοιχεῖο, δηλαδὴ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τόπου ἢ τοῦ χρόνου, καὶ μόνον ὑποδειχνεται μὲ μιὰν ἀναφορικὴ ἀντωνυμία ἢ μὲ ἓνα σύνδεσμο¹⁹.

Ὅπως ἔχομε κιόλας δεῖ γιά τίς οὐσιαστικὲς, ἐπιθετικὲς καὶ ἐπιρρηματικὲς προτάσεις, μπορούμε, συνήθως, καὶ στὶς ὑποθετικὲς προτάσεις νά ἀνα-

γνωρίσουμε κάποιον άόριστο δείκτη στον όποιο άντιστοιχεί, στην έξαρτημένη πρόταση, ένας παρόμοιος δείκτης. Έφόσον ό ένας δείκτης αναφέρεται στον άλλο, οί δυο προτάσεις μαζί σχηματίζουν ένα συνδεμένο σύνολο πού, κατά κανόνα, εκφράζει μιá και μόνη σκέψη. Στην πρόταση

«άν ένας άριθμός είναι μικρότερος από τó 1 και μεγαλύτερος από τó 0, τó τετράγωνό του είναι μικρότερο από τó 1 και μεγαλύτερο από τó 0»

τό στοιχείο αυτό είναι τó 'ένας άριθμός' στην ύποθετική πρόταση και τó 'του' στην έξαρτημένη πρόταση. Μέσο αυτής έδω τής άοριστίας άποκτá τó νόημα τή γενικότητα πού προσδοκούμε από ένα νόμο. Σ' αυτό όφείλεται τó γεγονός ότι ή προκείμενη πρόταση μόνη της δέν έχει μιá πλήρη σκέψη σαν νόημα, και σέ συνδυασμό με τήν άπορρέουσα πρόταση εκφράζει μιá και μόνο σκέψη, τής όποιás τá τμήματα δέν είναι πιá σκέψεις. Δέν είναι γενικά σωστό νά λέμε ότι στην ύποθετική κρίση βάζουμε δυο κρίσεις σέ άμοιβαία σχέση. "Αν πούμε αυτό ή κάτι παρόμοιο, ή λέξη 'κρίση' χρησιμοποιείται με τήν ίδια σημασία πού άπόδωσα στη λέξη 'σκέψη' όστε θά χρησιμοποιούσα τή διατύπωση: 'Μιá ύποθετική σκέψη έγκαθιδρύει μιá άμοιβαία σχέση μεταξύ δυο σκέψεων'. Αυτό θά μπορούσε νά είναι άληθές μόνον άν έλειπε κάποιος άόριστος δείκτης²⁰. άλλά σέ μιá τέτοια περίπτωση δέν θά ύπήρχε ούτε ή γενικότητα.

"Αν πρέπει νά ύποδειχτεί άόριστα κάποια χρονική στιγμή και στην ύποθετική και στην έξαρτημένη πρόταση, αυτό επιτυγχάνεται συχνά άπλώς με τή χρήση του *ένεστώτα* του ρήματος, πού σ' αυτή τήν περίπτωση όμως δέν ύποδείχνει τó χρονικό παρόν. Αυτό ή γραμματική μορφή είναι, λοιπόν, ό άόριστος δείκτης στις κύριες και έξαρτημένες προτάσεις. Ένα παράδειγμα αυτού είναι: "Όταν ό Ήλιος βρίσκεται στον τροπικό του Καρκίνου, έχουμε τή μεγαλύτερη μέρα στο βόρειο ήμισφαίριο'. Έδω, έπίσης, είναι άδύνατο νά εκφράσουμε τó νόημα τής έξαρτημένης πρότασης με μιá κύρια πρόταση, γιατί αυτό τó νόημα δέν είναι μιá πλήρης σκέψη. Πράγματι άν λέγαμε: 'ό Ήλιος βρίσκεται στον τροπικό του Καρκίνου', θά είχαμε αναφέρει αυτό τó γεγονός στον παρόντα χρόνο και θά είχαμε άλλάξει τó νόημα. Τό ίδιο τó νόημα τής κύριας πρότασης δέν είναι μιá σκέψη· μόνο τó σύνολο πού άποτελείται από τήν κύρια και τήν έξαρτημένη πρόταση περιέχει ένα τέτοιο νόημα. Μπορούμε νά προσθέσουμε ότι διάφορα κοινά στοιχεία στις προκείμενες και στις άπορρέουσες προτάσεις μπορούν νά ύποδειχτούν άόριστα.

Είναι φανερό ότι οί ούσιαστικές προτάσεις πού εισάγονται με τó 'όποιος' ή 'όποιο' και οί έπιρρηματικές προτάσεις πού εισάγονται με τó 'όπου', 'όποτε', 'όπουδήποτε', 'όποτεδήποτε' πρέπει συχνά νά έρμηνεύονται σαν νά έχουν τή σημασία ύποθετικών προτάσεων: λόγου χάρι, "Όποιος άγγίζει τήν πίσσα λερώνεται'.

Και οί έπιθετικές προτάσεις μπορούν νά άντικαταστήσουν ύποθετικές προτάσεις. Έτσι τó νόημα τής πρότασης πού χρησιμοποιήσαμε πιό πάνω μπορεί νά δοθεί με τή μορφή 'τό τετράγωνο ενός άριθμού, πού είναι μικρό-

τερος από το 1 και μεγαλύτερος από το 0, είναι μικρότερο από το 1 και μεγαλύτερο από το 0'.

Ἡ κατάσταση είναι έντελως διαφορετική όταν ένα κύριο όνομα υποδηλώνει το κοινό στοιχείο δυο προτάσεων. Στην πρόταση:

«ὁ Ναπολέων, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα, ὁδήγησε ὁ ἴδιος τοὺς φρουροὺς του ἐναντία στὴν ἐχθρική θέση»

ἐκφράζονται δύο σκέψεις:

1. Ὁ Ναπολέων ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα
2. Ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων ὁδήγησε τοὺς φρουροὺς του ἐναντία στὴν ἐχθρική θέση.

Ποῦ καὶ πότε συνέβη αὐτό, καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, ἀλλὰ πρέπει παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ θεωρεῖται ὀριστικά προσδιορισμένο μ' αὐτά. Ἄν ὀλόκληρη ἡ πρόταση διατυπώνεται σὰν ἀπόφανση, τότε ἔτσι βεβαιώνουμε ταυτόχρονα καὶ τὰ δύο προτασιακὰ τμήματα. Ἄν ἓνα ἀπὸ τὰ τμήματα εἶναι ψευδές, τότε τὸ σύνολο εἶναι ψευδές. Ἔχουμε ἐδῶ τὴν περίπτωση ὅπου ἡ ἐξαρτημένη πρόταση, μόνη της, ἔχει ὡς νόημα μιὰν ὀλόκληρη σκέψη (ἂν τὴ συμπληρώσουμε μὲ ἐνδείξεις τόπου καὶ χρόνου). Ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐξαρτημένης πρότασης εἶναι, συνεπῶς, μιὰ τιμὴ ἀλήθειας. Περιμένουμε, ἐπομένως, νὰ μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ πρόταση ποὺ ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας, χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ τιμὴ ἀλήθειας τοῦ συνόλου. Αὐτὸ πράγματι συμβαίνει· ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, γιὰ καθαρὰ γραμματικούς λόγους, τὸ ὑποκείμενό της πρέπει νὰ εἶναι τὸ 'ὁ Ναπολέων', γιατί μόνο τότε μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τὴ μορφή μιᾶς ἐπιθετικῆς πρότασης ποὺ ἀνήκει στὸ 'ὁ Ναπολέων'. Ἀλλὰ ἂν παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση νὰ ἐκφραστεῖ μὲ αὐτὴ τὴ μορφή καὶ δείξουμε τὴ σύνδεση μὲ ἓνα 'καί', ὁ περιορισμὸς αὐτὸς παύει νὰ ὑπάρχει.

Οἱ βοηθητικὲς προτάσεις ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸ 'μολονότι' ἐκφράζουν ἐπίσης ὀλόκληρες σκέψεις. Αὐτὸς ὁ σύνδεσμος δὲν ἔχει γιὰ τὴν ἀκρίβεια κανένα νόημα καὶ δὲν ἀλλάζει τὸ νόημα τῆς πρότασης· τὴ φωτίζει μόνο μὲ ἓναν περίεργο τρόπο²¹. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴν παραχωρητικὴ πρόταση μὲ μιὰν ἄλλη, τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας, χωρὶς νὰ ἀλλάξει ἡ ἀλήθεια τοῦ συνόλου. Ἀλλὰ ὁ χρωματισμὸς ποὺ δίνει ὁ σύνδεσμος στὴν πρόταση θὰ φαινόταν ἀταίριαστος, σὰν νὰ τραγουδοῦσαμε μὲ ζωνηρὸ τρόπο ἓνα τραγούδι μὲ λυπηρὸ θέμα.

Στὶς τελευταῖες περιπτώσεις ἡ ἀλήθεια τοῦ συνόλου περιλάμβανε τὴν ἀλήθεια τῶν συστατικῶν προτάσεων. Ἡ περίπτωση εἶναι διαφορετικὴ ὅταν ἡ ὑποθετικὴ πρόταση ἐκφράζει μιὰν ὀλόκληρη σκέψη, περιέχοντας στὴ θέση ἑνὸς ἀόριστου δείκτη κάποιο κύριο ὄνομα ἢ κατιτὶ ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἰσοδύναμο. Στην πρόταση

«ἂν ὁ Ἥλιος ἔχει κιόλας ἀνατελεῖ, ὁ οὐρανὸς εἶναι πολὺ συννεφιασμένος» ὁ χρόνος εἶναι ὁ παρών, δηλαδή, εἶναι συγκεκριμένος. Καὶ ὁ τόπος πρέπει

νά θεωρηθεῖ συγκεκριμένος. Ἐδῶ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἔχει τεθεῖ μιὰ σχέση μεταξύ τῶν τιμῶν ἀλήθειας ὑποθετικῆς καί ἀπορρέουσας πρότασης, τέτοια ὥστε νά ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὅπου ἡ προκειμένη πρόταση ὑποδηλώνει τὸ Ἄληθές καί ἡ ἀπορρέουσα τὸ Ψευδές. Σύμφωνα μ' αὐτά, ἡ πρότασή μας εἶναι ἀληθῆς ἂν ὁ Ἥλιος δὲν ἔχει ἀνατείλει ἀκόμα, εἴτε ὁ οὐρανὸς εἶναι συννεφιασμένος εἴτε ὄχι, καί ἐπίσης ἂν ὁ Ἥλιος ἔχει ἀνατείλει καί ὁ οὐρανὸς εἶναι πολὺ συννεφιασμένος. Ἀφοῦ ἐδῶ προέχουν μόνον οἱ τιμῆς ἀλήθειας, κάθε συστατική πρόταση μπορεί νά ἀντικατασταθεῖ μὲ μιὰν ἄλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας, χωρὶς νά μεταβάλλει τὴν τιμὴ ἀλήθειας τοῦ συνόλου. Ἀσφαλῶς καί ἐδῶ ὁ χρωματισμὸς θὰ ἦταν λίγο ἢ πολὺ ἀταίριαστος· θὰ μπορούσε εὐκόλα νά φαίνεται ἄχρωμη ἢ σκέψη· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς. Πρέπει πάντα νά προσέχουμε νά μὴ συγκρούμαστε μὲ τὶς βοηθητικὲς σκέψεις, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ρητὰ διατυπωμένες καί δὲν πρέπει, ἐπομένως, νά λογαριάζονται στὸ νόημα τῆς πρότασης. Γι' αὐτὸ καί δὲν χρειάζεται νά λάβουμε ὑπόψη μας τὶς τιμῆς ἀλήθειας τους²².

Ἐχουμε τώρα συζητήσει τὶς ἀπλὲς περιπτώσεις. Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε αὐτὰ ποὺ μάθαμε.

Ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ἔχει συνήθως γιὰ νόημά της, ὄχι μιὰ σκέψη, ἀλλὰ μόνον ἓνα τμῆμα μιᾶς σκέψης καί ἐπομένως καμιά τιμὴ ἀλήθειας σὰν ἀναφορά. Αὐτὸ συμβαίνει εἴτε γιὰτὶ οἱ λέξεις στὴν ἐξαρτημένη πρόταση ἔχουν πλάγια ἀναφορά, ὥστε ἡ ἀναφορά καί ὄχι τὸ νόημα τῆς ἐξαρτημένης πρότασης εἶναι μιὰ σκέψη, εἴτε γιὰτὶ, μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀόριστου δείκτη, ἡ ἐξαρτημένη πρόταση εἶναι ἀτελής καί ἐκφράζει μιὰ σκέψη μόνο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κύρια πρόταση. Μπορεῖ νά συμβεῖ ὅμως τὸ νόημα τῆς βοηθητικῆς πρότασης νά εἶναι μιὰ πλήρης σκέψη, ὅποτε μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μὲ μιὰν ἄλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας χωρὶς νά ἀλλοιωθεῖ ἡ ἀλήθεια τοῦ συνόλου — ἐφόσον βέβαια δὲν ὑπάρχουν γραμματικὰ ἐμπόδια.

Ἄν ἐξετάσουμε ὅλες τὶς ἐξαρτημένες προτάσεις ποὺ μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεὶς, ἀμέσως θὰ βροῦμε μερικὲς ποὺ δὲν ταιριάζουν σ' αὐτὴ τὴν ταξινόμηση. Νομίζω πὼς ἡ αἰτία εἶναι ὅτι αὐτὲς οἱ ἐξαρτημένες προτάσεις δὲν ἔχουν ἓνα τόσο ἀπλὸ νόημα. Σχεδὸν πάντα, φαίνεται, συνδέουμε μὲ τὶς κύριες σκέψεις ποὺ ἐκφράζουμε, βοηθητικὲς σκέψεις, ποὺ ἐνῶ δὲν τὶς ἐκφράζουμε, ὁ ἀκροατὴς τὶς συνδέει μὲ τὶς λέξεις μας σύμφωνα μὲ ψυχολογικοὺς νόμους. Καί ἀφοῦ ἡ βοηθητικὴ σκέψη φαίνεται νά εἶναι συνδεμένη μὲ τὶς λέξεις μας, σχεδὸν ὅπως ἡ ἴδια ἢ κύρια σκέψη, θέλουμε νά ἐκφράζεται καί αὐτή. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐμπλουτίζεται τὸ νόημα τῆς πρότασης καί μπορεῖ θαυμάσια νά συμβεῖ νά ἔχουμε πρὸ πολλὰς σκέψεις ἀπὸ προτάσεις. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἔτσι πρέπει νά κατανοήσουμε τὴν πρόταση, σὲ ἄλλες, μπορεῖ νά εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ βοηθητικὴ σκέψη ἀνήκει στὸ νόημα τῆς πρότασης ἢ ἂν τὸ συνοδεύει μόνο²³. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νά βροῦμε ὅτι ἡ πρόταση

«ὁ Ναπολέων, ποὺ ἀναγνώρισε τὸν κίνδυνο γιὰ τὴ δεξιὰ του πτέρυγα, ὀδήγησε ὁ ἴδιος τοὺς φρουροὺς του ἐνάντια στὴν ἐχθρική θέση»

δέν εκφράζει μόνο τις δύο σκέψεις που σημειώσαμε πιο πάνω, αλλά και τη σκέψη ότι η επίγνωση του κινδύνου ήταν η αιτία για την όποια ο Ναπολέων όδηγησε τους φρουρούς ενάντια στην έχθρική θέση. Θα μπορούσαμε μάλιστα να αμφιβάλουμε αν αυτή η σκέψη ύπονοείται μόνο, ή είναι ρητά διατυπωμένη. "Ας αναρωτηθούμε αν η πρότασή μας θα ήταν ψευδής αν ο Ναπολέων είχε κιόλας πάρει την απόφασή του προτού αντιληφθεί τον κίνδυνο. "Αν παρ' όλα αυτά η πρότασή μας μπορούσε να είναι αληθής, δέν θα έπρεπε να αντιληφθούμε τη βοηθητική σκέψη ως μέρος του νοήματος. Πιθανώς να επιλέγαμε αυτή την έρμηνεία. Στην αντίθετη περίπτωση ή κατάσταση θα ήταν αρκετά πολύπλοκη: θα είχαμε περισσότερες άπλες σκέψεις από προτάσεις. "Αν τώρα αντικαταστήσουμε την πρόταση

«ό Ναπολέων αναγνώρισε τον κίνδυνο για τη δεξιά του πτέρυγα»

με μιάν άλλη που να έχει την ίδια τιμή αλήθειας, λ.χ.,

«ό Ναπολέων είχε κιόλας περάσει τα σαρανταπέντε του»

όχι μόνο θα άλλαζε ή πρώτη μας σκέψη αλλά και ή τρίτη. Γι' αυτό και ή τιμή αλήθειας της τελευταίας θα μπορούσε να μεταβληθεί, στην περίπτωση ακριβώς που ή ηλικία του δέν ήταν ή αιτία για την απόφασή του να όδηγήσει τους φρουρούς ενάντια στον έχθρο. Αυτό δείχνει γιατί σε τέτοιες περιπτώσεις δέν μπορούμε πάντα να αντικαταστήσουμε τη μιá πρόταση με την άλλη, κι ως έχουν την ίδια τιμή αλήθειας. "Η πρόταση τότε, σε συνδυασμό με την άλλη, εκφράζει περισσότερα από ό,τι εκφράζει μόνη της.

"Ας εξετάσουμε τώρα περιπτώσεις όπου αυτό συμβαίνει συχνά. Στην πρόταση:

«ό Bebel φαντάζεται ότι ή επιστροφή της 'Αλσατίας - Λωρραίνης θα μπορούσε να κατευνάσει την επιθυμία για εκδίκηση της Γαλλίας»

εκφράζονται δύο σκέψεις, από τις όποιες όμως δέν διατυπώνεται ή μία με την κύρια, ή άλλη με την εξαρτημένη πρόταση· δηλαδή:

1. ό Bebel πιστεύει ότι ή επιστροφή της 'Αλσατίας-Λωρραίνης θα κατεύναζε την επιθυμία της Γαλλίας για εκδίκηση,
2. ή επιστροφή της 'Αλσατίας-Λωρραίνης δέν θα κατεύναζε την επιθυμία της Γαλλίας για εκδίκηση.

Στη διατύπωση της πρώτης σκέψης οί λέξεις της εξαρτημένης πρότασης έχουν την πλάγια αναφορά τους, ενώ οί ίδιες λέξεις στη διατύπωση της δεύτερης σκέψης έχουν τη συνηθισμένη τους αναφορά. Αυτό δείχνει ότι ή εξαρτημένη πρόταση στην αρχική μας σύνθετη πρόταση, πρέπει να εκλειφθεί δυό φορές με διαφορετική αναφορά: τη μιá φορά να υποδηλώνει μιá σκέψη, την άλλη μιá τιμή αλήθειας. "Εφόσον ή τιμή αλήθειας δέν είναι όλόκληρη ή αναφορά της εξαρτημένης πρότασης, δέν μπορούμε άπλως να την αντικαταστήσουμε με μιάν άλλη που έχει την ίδια τιμή αλήθειας. Τα ίδια ισχύουν και για εκφράσεις όπως 'γνωρίζω', 'ανακαλύπτω', 'είναι γνωστό ότι'.

Με μιὰ αἰτιακὴ πρόταση καὶ με τὴν κύρια πρόταση ποὺ συνδέεται με αὐτὴν ἐκφράζουμε διάφορες σκέψεις ποὺ δὲν ἀντιστοιχοῦν, ὅμως, ξεχωριστὰ στὶς ἀρχικὲς προτάσεις. Στὴν πρόταση:

“Ἐπειδὴ ὁ πάγος ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό, ἐπιπλέει στὸ νερό”

ἔχουμε:

1. ὁ πάγος ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό
2. ἂν κάτι ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό, ἐπιπλέει στὸ νερό
3. ὁ πάγος ἐπιπλέει στὸ νερό.

Δὲν χρειάζεται ὅμως νὰ μπάσουμε ρητὰ τὴν τρίτη σκέψη, ἀφοῦ περιέχεται στὶς ἄλλες δύο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οὔτε ἡ πρώτη μαζί με τὴν τρίτη οὔτε ἡ δεύτερη μαζί με τὴν τρίτη θὰ μᾶς ἔδινε τὸ νόημα τῆς προτάσεώς μας. Μποροῦμε τώρα νὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση

«ἐπειδὴ ὁ πάγος ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό»

ἐκφράζει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη μας σκέψη καὶ μέρος τῆς δεύτερης. Γι’ αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦμε ἀπλῶς νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴ βοηθητικὴ πρόταση με μιὰν ἄλλη με τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας· γιατί αὐτὸ θὰ ἄλλαζε τὴ δευτέρη μας σκέψη καί, ἐπομένως, εὐκόλα θὰ μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει καὶ τὴν τιμὴ τῆς ἀλήθειας τῆς.

Ἡ κατάσταση εἶναι παρόμοια στὴν πρόταση

«ἂν τὸ σίδηρο εἶχε μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό, θὰ ἔπλεε πάνω στὸ νερό».

Ἐδῶ ἔχουμε τὶς δύο σκέψεις ὅτι τὸ σίδηρο δὲν ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό καὶ ὅτι κάτι πλέει πάνω στὸ νερό, ἂν ἔχει μικρότερο εἰδικὸ βάρους ἀπὸ τὸ νερό. Ἡ βοηθητικὴ πρόταση ἐκφράζει πάλι μιὰ σκέψη καὶ μέρος μιᾶς ἄλλης.

Ἄν ἐρμηνεύσουμε τὴν πρόταση ποὺ ἔχουμε κιόλας συναντήσεϊ²⁴

«μετὰ τὴν ἀπόσπαση τοῦ Schleswig-Holstein ἀπὸ τὴ Δανία, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἦρθαν σὲ ρήξι»

με τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἐκφράζει τὴ σκέψη ὅτι τὸ Schleswig-Holstein εἶχε κάποτε ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴ Δανία, ἔχουμε δύο σκέψεις: πρῶτα, αὐτὴ ποὺ μόλις ἀναφέραμε καὶ μετὰ, τὴ σκέψη ὅτι σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή, ποὺ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν ἐξαρτημένη πρόταση, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἦρθαν σὲ ρήξι. Καὶ ἐδῶ ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ἐκφράζει ὄχι μόνο μιὰ σκέψη ἀλλὰ καὶ μέρος μιᾶς ἄλλης. Γι’ αὐτὸ δὲν μπορεῖ, γενικά, νὰ ἀντικατασταθεῖ με μιὰν ἄλλη ποὺ νὰ ἔχει τὴν ἴδια τιμὴ ἀλήθειας.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξαντλήσουμε ὅλες τὶς δυνατότητες ποὺ μᾶς παρέχει ἡ γλώσσα· ἀλλὰ ἐλπίζω νὰ ἔχω ἐπισημάνει τοὺς οὐσιαστικὸς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση δὲν μπορεῖ πάντα νὰ ἀντικατασταθεῖ με

μιάν άλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας χωρίς νά ἐπηρεάζει τήν ἀλήθεια ὀλόκληρης τῆς δομῆς τῆς πρότασης. Οἱ λόγοι αὐτοὶ εἶναι:

1. ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση δὲν ὑποδηλώνει μιὰ τιμὴ ἀλήθειας, ἀφοῦ ἐκφράζει μόνο μέρος μιᾶς σκέψης·
2. ὅτι ἡ ἐξαρτημένη πρόταση ὑποδηλώνει μιὰ τιμὴ ἀλήθειας ἀλλὰ δὲν περιορίζεται μόνο σ' αὐτή, ἀφοῦ τὸ νόημά της περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ μία σκέψη καὶ μέρος μιᾶς ἄλλης.

Ἡ πρώτη περίπτωση συναντᾶται:

α. στὴν πλάγια ἀναφορὰ τῶν λέξεων

β. ὅταν ἓνα μέρος τῆς πρότασης εἶναι μόνο ἓνας ἀόριστος δείκτης ἀντὶ γιὰ ἓνα κύριο ὄνομα.

Στὴ δευτέρη περίπτωση μπορεῖ νά πρέπει νά πάρει κανεὶς τὴ βοηθητικὴ πρόταση δύο φορές, δηλαδή, μιὰ φορά, μὲ τὴ συνηθισμένη τῆς ἀναφορὰ καὶ τὴν ἄλλη, μὲ τὴν πλάγια ἀναφορὰ· ἢ, μπορεῖ τὸ νόημα ἑνὸς τμήματος τῆς ἐξαρτημένης πρότασης νά εἶναι συνάμα καὶ ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἄλλης σκέψης, ἢ ὅποια μαζί μὲ τὴ σκέψη ποὺ ἐκφράζει ἄμεσα ἡ ἐξαρτημένη πρόταση, ἀπαρτίζει τὸ νόημα ὀλόκληρης τῆς πρότασης.

Ἄπ' αὐτὰ ἀπορρέει μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα ὅτι οἱ περιπτώσεις ὅπου μιὰ ἐξαρτημένη πρόταση δὲν μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μὲ μιάν ἄλλη τῆς ἴδιας τιμῆς ἀλήθειας, δὲν ἀνασκευάζουν τὴ θέση μας ὅτι ἡ τιμὴ ἀλήθειας εἶναι ἡ ἀναφορὰ μιᾶς πρότασης ποὺ ἔχει σὰν νόημα μιὰ σκέψη.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἀρχίσαμε.

Ἄν βρήκαμε ὅτι ἡ $'a = a'$ καὶ ἡ $'a = \beta'$ ἔχουν διαφορετικὴ γνωστικὴ ἀξία, ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι γιὰ τὴ γνώση δὲν εἶναι λιγότερο σημαντικό τὸ νόημα τῆς πρότασης, δηλαδή ἡ σκέψη ποὺ ἐκφράζει, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῆς, δηλαδή τὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς. Ἄν τώρα εἶναι $a = \beta$, τότε πράγματι ἡ ἀναφορὰ τοῦ $'\beta'$ εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴν τοῦ $'a'$, καὶ ἐπομένως ἡ τιμὴ ἀλήθειας τῆς $'a = \beta'$ εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν τῆς $'a = a'$. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ νόημα τοῦ $'\beta'$ μπορεῖ νά διαφέρει ἀπὸ αὐτὸ τοῦ $'a'$ καὶ συνεπῶς ἡ σκέψη ποὺ ἐκφράζει ἡ $'a = \beta'$ μπορεῖ νά διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῆς $'a = a'$. Σ'αὐτὴ τὴν περίπτωση οἱ δύο προτάσεις δὲν ἔχουν τὴν ἴδια γνωστικὴ ἀξία. Ἄν, ὅπως πρὶν ἀνω, μὲ τὴ λέξη $'κρίση'$ ἐννοοῦμε τὴν πρόοδο ἀπὸ τὴ σκέψη στὴν τιμὴ ἀλήθειας τῆς, μποροῦμε καὶ νά ποῦμε ὅτι οἱ κρίσεις εἶναι διαφορετικὲς.

Μετάφραση : Ἰόλη Πατέλλη

Σημειώσεις

1. Το άρθρο Ueber Sinn und Bedeutung δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο 'Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik', 100, (1892) σ. 25 - 50.

2. Χρησιμοποιώ αυτή τη λέξη με την έννοια της ταυτότητας: 'α = β' σημαίνει 'τὸ α εἶναι τὸ ἴδιο μετὸ β' ἢ 'τὸ α καὶ τὸ β ταυτίζονται'.

3. Ἐδῶ ἀναφέρεται ὁ Frege στὸ ἔργο του *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens* (Halle, 1879). [ΣτΜ]

4. Δὲς τὸ Ueber Begriff und Gegenstand (*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie XVI*, 1892, σ. 192 - 205) τοῦ Frege. [ΣτΜ]

5. Στὴν περίπτωση ἐνὸς πραγματικοῦ κύριου ὀνόματος, ὅπως 'Ἀριστοτέλης', οἱ γνώμες γιὰ τὸ νόημα τοῦ ὀνόματος μποροῦν νὰ διαφέρουν. Μπορεῖ, λ.χ., νὰ σημαίνει τὸ ἐξῆς: ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα καὶ ὁ καθηγητὴς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἄλλο νόημα θὰ δώσει στὴν πρόταση 'Ὁ Ἀριστοτέλης γεννήθηκε στὰ Στάγειρα' αὐτὸς ποὺ δίνει τὸ παραπάνω νόημα στὸ ὄνομα 'Ἀριστοτέλης', καὶ ἄλλο αὐτὸς ποὺ τοῦ δίνει τὸ ἐξῆς νόημα: ὁ δάσκαλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ποὺ γεννήθηκε στὰ Στάγειρα. Ἐφόσον ἡ ἀναφορὰ παραμένει ἡ ἴδια, τέτοιες διακυμάνσεις στὸ νόημα εἶναι ἀνεκτές, παρ' ὅλο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγονται στὴ θεωρητικὴ δομὴ μιᾶς ἐπιστήμης καὶ νὰ μὴν ὑπάρχουν σὲ μιὰ τέλεια γλώσσα.

6. Μποροῦμε νὰ συμπεριλάβουμε στὶς παραστάσεις τὶς ἄμεσες ἐμπειρίες ὅπου οἱ ἴδιες οἱ αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις καὶ τὰ ἐνεργήματα παίρνουν τὴ θέση τῶν σημαδιῶν ποὺ αὐτὲς ἔχουν ἀφήσει στὴν ψυχὴ. Γιὰ τὸ σκοπὸ μας δὲν ἔχει σημασία αὐτὴ ἡ διάκριση, κυρίως γιατί ἀναμνήσεις τῶν αἰσθητηριακῶν ἐντυπώσεων καὶ ἐνεργημάτων συνοδεῦουν πάντοτε τέτοιες αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις καὶ ἐνεργήματα, ὥστε νὰ συμπληρώνουν τὴν ἀντιληπτικὴ εἰκόνα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μπορεῖ κανεὶς νὰ περιλάβει στὴν έννοια τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας κάθε ἀντικείμενο ἐφόσον αὐτὸ εἶναι αἰσθητηριακὰ ἀντιληπτό ἢ εἶναι χωρικό.

7. Ἐπομένως εἶναι καλύτερα νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη 'παράσταση' γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ἓνα τόσο βασικὰ διαφορετικὸ πρᾶγμα.

8. "Ἄν τὰ δύο εἶναι ἓνα, τότε δὲν εἶναι ἓνα. [ΣτΜ]

9. Μὲ μιὰ σκέψη δὲν έννοῶ τὸ ὑποκειμενικὸ ἐνέργημα τοῦ σκέπτεσθαι, ἀλλὰ τὸ ἀντικειμενικὸ περιεχόμενό του, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα πολλῶν ἀνθρώπων.

10. Θὰ ἦταν καλὸ νὰ εἶχαμε ἓναν εἰδικὸ ὄρο γιὰ τὰ μονοσήμαντα σημεία. "Ἄν τὰ ὀνομάζαμε, λ.χ., ἀναπαραστάσεις, τὰ λόγια τῶν ἠθοποιῶν στὴ σκηνὴ

θά ήταν αναπαραστάσεις· και μάλιστα ο ίδιος ο ήθοποιός θά ήταν αναπαρα-
σταση.

11. Δες τὸ Ueber Begriff und Gegenstand (*Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie XVI*, 1892, σ. 192 - 205) τοῦ Frege. [ΣτΜ]

12. Μιά κρίση, γιὰ μένα, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀντίληψη μιᾶς σκέψης, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀλήθειας τῆς σκέψης.

13. Εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα αὐτὰ πού τὸ ἓνα μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ ἄλλο καὶ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀλήθεια. [ΣτΜ]

14. Στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση ὁ Max Black σημειώνει: «Αὐτὸ εἶναι μιὰ κατὰ λέξη μετάφραση τῆς ἔκφρασης 'abstrakten Nennsätzen' τῆς ὁποίας τὸ νόημα μοῦ διαφεύγει». Ἐπισημαίνω τὴ δυσκολία. [ΣτΜ]

15. Στὴν πρόταση 'ὁ Α εἶπε ψέματα λέγοντας ὅτι εἶδε τὸν Β', ἡ ἐξαρτη-
μένη φράση ὑποδηλώνει μιὰ σκέψη ἡ ὁποία λέγεται ὅτι (1) ἔχει λεχθεῖ
ἀπὸ τὸν Α, (2) ἐνῶ ὁ Α ἦταν πεπεισμένος γιὰ τὸ ψεῦδος τῆς.

16. Ὁ Frege στὸ κείμενό του χρησιμοποιεῖ τὸ πρωσικὸ ὄνομα τῆς μάχης
Belle Alliance. [ΣτΜ]

17. Αὐτὸ ἰσχύει στὰ γερμανικά· τὸ ἄν ἰσχύει καὶ στὰ ἐλληνικά εἶναι
προβληματικό. [ΣτΜ]

18. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε πιὸ πάνω πρέπει, θέτοντας ἓναν εἰδικὸ ὄρο,
(λ.χ. μὲ τὴ σύμβαση ὅτι τὸ 0 θά εἶναι ἡ ἀναφορὰ τῆς ἔκφρασης ὅταν ἡ ἔν-
νοια ἰσχύει γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενα ἢ καὶ γιὰ κανένα) νὰ βε-
βαιώσουμε ὅτι ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔχουν πάντα ἀναφορὰ.

19. Στὴν περίπτωση αὐτῶν τῶν προτάσεων εὐκόλα μποροῦν νὰ βρεθοῦν
διάφορες ἐρμηνεῖες. Τὸ νόημα τῆς πρότασης 'ὅταν τὸ Schleswig-Holstein
χώρισε ἀπὸ τὴ Δανία, ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἤρθαν σὲ ρήξη' μπορεῖ νὰ
δοθεῖ καὶ ὡς ἐξῆς: 'μετὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ Schleswig-Holstein ἀπὸ τὴ Δανία,
ἡ Πρωσία καὶ ἡ Αὐστρία ἤρθαν σὲ ρήξη'. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ εἶναι σίγουρα
ἀρκετὰ ἐμφανῆς ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς τμῆμα τοῦ νοήματος τὴ
σκέψη ὅτι τὸ Schleswig-Holstein χώρισε κάποτε ἀπὸ τὴ Δανία· αὐτὴ ἡ σκέ-
ψη εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση ὥστε ἡ ἔκφραση 'μετὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ
Schleswig-Holstein ἀπὸ τὴ Δανία' νὰ ἔχει κάποια ἀναφορὰ. Βέβαια, μποροῦ-
με ἐπίσης νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ πρότασή μας λέει ὅτι τὸ Schleswig-Holstein
κάποτε χώρισε ἀπὸ τὴ Δανία. Ἔχουμε τότε μιὰ περίπτωση πού θά ἐξετά-
σουμε ἀργότερα. Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴ διαφορὰ ἃς μποῦμε στὴ
θέση ἐνὸς Κινέζου, ὁ ὁποῖος ἔχοντας λίγες γνώσεις Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας,
πιστεύει ὅτι εἶναι ψευδὲς ὅτι τὸ Schleswig-Holstein εἶχε ποτὲ χωριστεῖ ἀπὸ
τὴ Δανία. Θά θεωρήσει ὅτι ἡ πρότασή μας, στὴν πρώτη τῆς μορφή, δὲν εἶναι
οὔτε ἀληθὴς οὔτε ψευδής, ἀλλὰ θά ἀρνηθεῖ ὅτι ἔχει ἀναφορὰ γιὰ τὸ λόγο ὅτι
λείπει ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐξαρτημένης φράσης. Αὐτὴ ἡ πρόταση θά προσδιό-
ριζε φαινομενικὰ μόνο κάποιο χρόνο. Ἄν ὅμως ἐρμήνευε τὴν πρότασή μας
μὲ τὸ δεύτερο τρόπο, θά ἔβρισκε ὅτι αὐτὴ ἐκφράζει μιὰ σκέψη πού αὐτὸς
θεωρεῖ ψευδῆ, καὶ θά ἔβρισκε ἐπίσης ὅτι ἓνα μέρος τῆς εἶναι χωρὶς ἀναφορὰ.

20. Καμιά φορά λείπει ή ρητή γλωσσική ένδειξη και πρέπει να τη μαντέψουμε από τα συμφραζόμενα.

21. Το ίδιο ισχύει και για τα «όμως» και «ώστόσο».

22. Η σκέψη της πρότασής μας μπορεί να εκφραστεί και έτσι: «Η ό ήλιος δέν έχει ακόμη ανατείλει ή ό ούρανός είναι πολύ συννεφιασμένος» — και αυτό δείχνει πώς πρέπει να έννοηθεϊ αυτό τό είδος τοδ προτασιακοδ συνδέσμου.

23. Αυτό μπορεί να έχει σημασία για τό ζήτημα αν μία βεβαίωση είναι ψέμα, όρκος ή ψευδορκία.

24. Ό Frege αναφέρεται έδω στο παράδειγμα που δόθηκε στην ύποσημείωση 19. [ΣτΜ]